

วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีที่ ๑๔ ฉบับที่ ๑ มกราคม-เมษายน ๒๕๕๐

บทความวิจัย

มหาเถรสมาคมกับการแก้ปัญหาสถานะสงฆ์ยุคปัจจุบัน

นภนาท อนุพงศ์พัฒน์

-๑-

แม้ว่าพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ จะทำให้มหาเถรสมาคมจะมีอำนาจเด็ดขาดเพียงใด และได้จัดการกับปัญหาภายในเรื่องนิกายได้อย่างเบ็ดเสร็จก็ตาม แต่ปัญหาที่มหาเถรสมาคมต้องเผชิญ ไม่ใช่แค่เรื่องการแข่งขันอำนาจในการปกครองภายในคณะสงฆ์เท่านั้น สภาพสังคมที่เปลี่ยนไปได้ทำให้เกิดความหลากหลายของความต้องการทางศาสนาหรือจิตใจเกิดขึ้น ผลจากการที่ศาสนาถูกลดบทบาทลงด้วยการเข้ามาทำหน้าที่ขององค์กรต่างทั้งของรัฐและเอกชนในยุคสมัยใหม่ ทำให้พระภิกษุสงฆ์และวัดต้องถอยร่นเข้ามาอยู่ในพื้นที่ของตนเองเท่านั้น หรือจะเรียกว่าหมกมุ่นกับเรื่องของตนเองก็ว่าได้ วัดในเมืองใหญ่เหลือแต่หน้าที่ในเชิงพิธีกรรมเท่านั้น หลายวัดได้เลือกแนวทางในการขายไสยศาสตร์หรือไสยพาณิชย์ เพื่อตอบสนองความต้องการของคนเมืองที่อยู่ภายใต้กระแสทุนนิยมหรือตกอยู่ภายใต้อำนาจของลัทธิบริโภคนิยม บางวัดก็ขายบทบาทด้วยการร่วมมือกับรัฐเพื่อตอบสนองนโยบายความมั่นคงของชาติ^๑ วัดในชนบทหลายแห่งก็ไม่แตกต่างกัน การพนันและยาเสพติด อบายมุขต่าง ๆ ได้กระจายออกไปทั่วทุกพื้นที่ วัดต่างๆ แทบจะไม่สามารถต้านทานกระแสความตกต่ำของสังคมที่เกิดขึ้นได้เลย ไสยศาสตร์ก็เป็นสินค้าที่ขายได้ดีเช่นกันในชนบท^๒

การแทรกตัวเข้ามาในพระพุทธศาสนาของบริโภคนิยมเป็นไปอย่างเข้มข้นและลึกซึ้ง วัดได้ถูกแปรสภาพเป็น “ตลาด” อีกแห่งหนึ่ง (ตลาดในความหมายของที่มาของเงิน) บุญกุศลและพิธีกรรมต่าง ๆ เป็นสินค้าที่ต้องใช้เงินซื้อหา พระเป็นผู้ขาย เมื่อจ่ายเงินมากบุญก็มากตาม พิธีกรรมต่าง ๆ ก็มีราคากำหนดไว้ ไม่ใช่แต่เรื่องนี้เท่านั้น แม้แต่ประสบการณ์ทางจิต เช่น อยากเจริญสติ ฝึกสมาธิ หรือ พบกับสวสวรรค์ นรก นิมิตต์ต่าง ๆ

^๑ พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, หน้า ๑๔๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

คนก็เชื่อกันว่าเงินจะสามารถให้ประสบกับสิ่งเหล่านั้นได้เร็วขึ้น ไม่ได้คิดว่าเป็นเรื่องของกับความเพียรพยายามในการปฏิบัติ แต่ต้องการเพียงการเสปประสบการณ์เท่านั้น^๖

นอกจากนี้ สังคมที่มีคนหลากหลายอาชีพ ต่างประสบการณ์ การศึกษา ความสนใจ และผลประโยชน์ที่แตกต่างกัน ทำให้เกิดความต้องการทางศาสนาที่แตกต่างกันและหลากหลายตามไปด้วย เช่น เกษตรกรที่ต้องการนำฝนไปทำนา พ่อค้าที่ต้องการขายของได้นักธุรกิจที่เล่นหุ้นอยากให้ตัวเองรวยจากหุ้น นักร้อง นักแสดงที่อยากให้มีชื่อเสียงโด่งดัง ฯลฯ ความหลากหลายเช่นนี้ทำให้คนคาดหวังจากพุทธศาสนาแตกต่างกันไป และเข้าหาพุทธศาสนาด้วยวิธีการที่ไม่เหมือนกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ พระพุทธศาสนาที่อยู่ท่ามกลางการแวดล้อมด้วยความหลากหลายในสังคม จำเป็นต้องปรับตัวเพื่อตอบสนองต่อกลุ่มคนที่หลากหลาย^๗

การปรับตัวเพื่อตอบสนองต่อความหลากหลายดังกล่าว ทำให้เกิดลัทธิวินัยต่าง ๆ ที่มีแบบแผนการปฏิบัติแตกต่างกันไป พุทธศาสนาที่ถูกทำให้มีแบบแผนการปฏิบัติเดียวกัน เมื่อร้อยกว่าปีที่แล้วด้วยการปฏิรูปนาโดยนโยบายของรัฐสมัยใหม่ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงถูกท้าทายในที่สุด แม้ว่าการท้าทายที่เกิดภายในศตวรรษใหม่นี้ ในหลายกรณีไม่ใช่การท้าทายที่มีต่อมหาเถรสมาคม ในฐานะองค์กรปกครองสูงสุดของคณะสงฆ์โดยตรง แต่ก็ทำให้เห็นได้ว่า ในภาวะที่เกิดปัญหาอันไม่ปรกติขึ้นในคณะสงฆ์ไม่ว่าจะเป็นในระดับประพฤติวิปริตจากพระธรรมวินัย หรือทำพระธรรมวินัยให้วิปริต^{*} ทำให้เห็นได้ว่าปัญหาของมหาเถรสมาคมในเชิงโครงสร้างการปกครองตามพระราชบัญญัติและธรรมเนียมที่เคยเป็นมา กลายเป็นข้อจำกัดอย่างมากของมหาเถรสมาคมต่อการจัดการปัญหาที่เกิดขึ้น โดยพิจารณาจากประเด็นปัญหาต่าง ๆ ดังนี้

กรณีปัญหาสันติอโศก

ปัญหาสันติอโศกเป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงประสิทธิภาพในการทำงานของกลไกและโครงสร้างของมหาเถรสมาคม ภายใต้พระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ.๒๕๐๕ การเกิดขึ้นของสันติอโศก ในตอนแรกเริ่มจากบุคคลเพียงคนเดียวก่อนจะขยายตัวด้วย เนื่องจากมีผู้เห็นด้วยกับแนวคิดของพระโพธิ์รักษ์เป็นจำนวนมาก ในแง่นี้ เราอาจนับว่ากรณีสันติอโศกเป็นผลงานในการจัดการกับกระแสการทำลายของมหาเถรสมาคม แต่ในมุมกลับสันติอโศกคือกระจกสะท้อนความไม่พอใจต่อความเป็นไปในคณะสงฆ์ไทย

^๖เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕-๑๒๖.

^๗พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, หน้า ๑๔๕. และ สามารถดูรายละเอียดเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่มีลักษณะบริโภคนิยมได้ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๖-๑๒๗.

^{*}สำนวนของพระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต)

ของคนในสังคมจำนวนไม่น้อย แรงผลักดันและกลไกในการจัดการสันติอโศกของมหาเถรสมาคม ก็มีได้มาจากทางคณะสงฆ์เป็นด้านหลัก แต่มีแรงผลักดันจากขบวนการต่าง ๆ ที่มีผูกโยงปัญหานี้เข้ากับความมั่นคงของชาติ จนทำให้รัฐไม่สามารถเพิกเฉยต่อกรณีนี้ได้ต่อไป กรณีสันติอโศกเป็นกรณีตัวอย่างให้มองได้หลายแง่หลายมุมมากในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับศาสนาในสังคมไทยสมัยใหม่

๑. พ.ศ. ๒๕๑๘-๒๕๒๔

ภายหลังการประกาศไม่ขอขึ้นต่อคณะสงฆ์ไทยเมื่อวันที่ ๖ สิงหาคม ๒๕๑๘ ที่วัดหนองกระทุ่ม มหาเถรสมาคมมีมติมอบให้สมเด็จพระวันรัตรับไปพิจารณาดำเนินการและทางราชการให้นายอำเภอติดตามความเคลื่อนไหวอย่างใกล้ชิด แต่ไม่ปรากฏความเคลื่อนไหวใด ในช่วงนั้นสภาพการเมืองที่กำลังวุ่นวายทำให้เกิด “กลุ่มพระการเมือง” สร้างความปั่นป่วนในวงการสงฆ์^๕ ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๒๒ กรมการศาสนาออกแถลงการณ์เพื่อตัดความสนับสนุนสันติอโศก ด้วยเรื่อง “บุคคลและคณะบุคคลแสดงตนเป็นนักบวช มีพฤติกรรมคุกคามคณะสงฆ์ไทยและบ่อนทำลายพุทธศาสนา” พ.ศ. ๒๕๒๓ ในสมัยพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นนายกรัฐมนตรี พันเอก (พิเศษ) จำลอง ศรีเมือง นายทหาร จปร. รุ่น ๗ เป็นเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ซึ่งขณะนั้นปฏิบัติธรรมอยู่ที่สันติอโศกมาแล้วประมาณ ๑ ปี และต่อมาได้รับเลือกเป็นประธานกองทัพนรธรรมมูลนิธิ และอุปนายกพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย^๖ ในปี พ.ศ. ๒๕๒๔ เกิดข่าวคราวเกี่ยวกับสำนักสันติอโศก ๒ ครั้ง คือ

๑. กรณีการลอบสังหารชาวบ้านที่บ้านกระแซงใหญ่ อำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งในหมู่บ้านดังกล่าวมีวัดอยู่ ๒ วัด คือวัดที่ตั้งอยู่กลางหมู่บ้าน ซึ่งเป็นวัดเก่าแก่ กับอีกวัดหนึ่งเป็นวัดใหม่ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่าวัดป่า เป็นวัดในสังกัดสันติอโศก (พุทธสถานศรีสะเกษ) โดยพระที่วัดใหม่นี้มีวัตรปฏิบัติที่เคร่งครัด และ “มีความเชื่อแบบใหม่” ทำให้ประชาชนในหมู่บ้านแบ่งเป็น ๒ กลุ่มตามความเชื่อความศรัทธา วัดใหม่นี้ได้รับการต่อต้านจากวัดเก่าและทางราชการ แต่ด้วยเหตุดังกล่าวก็ทำให้มีประชาชนเลื่อมใสมากขึ้น เหตุการณ์ลอบสังหารเกิดขึ้นในวันที่ ๑๘ มีนาคม มีชายแต่งกายคล้ายทหารพร้อมปืน เอ็ม ๑๖ ยิงกราดเข้ามาในงานบวชของชาวบ้าน มีชาวบ้านเสียชีวิต ๒ คน หลังเหตุการณ์ดังกล่าวทำให้ประชาชนในพื้นที่เกิดความหวาดกลัว ในวันที่ ๒๕ มีทหารเข้ามาติดต่อกับพระสุรินทร์ ที่วัดใหม่เกี่ยวกับข่าวที่ว่าพุทธสถานศรีสะเกษอโศกมีอาวุธมาซ่อน แต่ก็เข้าใจกันดีทหารก็กลับไป แต่ในวันรุ่งขึ้นก็เกิดข่าวลือใหญ่ในอำเภอกันทรลักษ์

^๕ปิยนถ วรศิริ, “การเมืองเรื่องศาสนา : บทบาทและการดำเนินการของมหาเถรสมาคมต่อกรณีสันติอโศก,” (สารนิพนธ์มหาบัณฑิต รัฐศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๕), หน้า ๑๖๕.

^๖เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๐.

^๗เรื่องเดียวกัน.

ว่า “พระศรีษะมีอาวูฐเป็นคอมฯ” และจับพระไป 2 รูป ญาติโยมอีกครั้งรื้อย ซึ่งเหตุที่บ้านกระแซงใหญ่นี้ก็เป็นอีกเหตุการณ์หนึ่งที่สันตติโสภณประสมมาตลอดคือ การถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์^๘

๒. ระหว่างวันที่ ๑๖-๑๘ พฤษภาคม มีการจัดงานฟื้นฟูวันวิสาขบูชา ที่เกาะลอย สวนลุมพินี ประชาชนกรุงเทพได้รู้จักกับพระภิกษุชาวอโศก และพันเอก (พิเศษ) จำลอง ศรีเมือง ในงานนั้น ที่มีการปฏิบัติธรรมที่ต่างจากพระภิกษุและวัดในสำนักอื่น^๙ อีกทั้งมีการโจมตีสภาพการณ์ในวงการสงฆ์อย่างรุนแรง^{๑๐}

วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๒๔ กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายใน (กอ.รมน.) เสนอบทความวิทยุรายการสยามมานุสดี เรื่อง “เสรีภาพบางทีก็มีพิษ” ซึ่งมีเนื้อหาทั้งดั่งสันตติโสภณว่า อาจถูกพวกคอมมิวนิสต์ใช้เป็นเครื่องมือ^{๑๑} เป็นเหตุให้พันเอก (พิเศษ) จำลอง ศรีเมือง ออกมาได้ตอบ และเมื่อมีการสอบถามข้อมูลจากพันเอก (พิเศษ) จำลอง ศรีเมือง เพิ่มขึ้นจาก กอ.รมน. ทำให้มีคำตอบออกมาจากเขาว่า สันตติโสภณได้แยกตัวเองออกจากมหาเถรสมาคม ทำให้เกิดกระแสความสนใจปัญหาสันตติโสภณมากขึ้น^{๑๒}

๒. พ.ศ. ๒๕๒๕-๒๕๒๘

เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๒๕ มหาเถรสมาคมแต่งตั้งคณะอนุกรรมการเพื่อพิจารณาปัญหาสันตติโสภณ และกำหนดจะออกกฎหมายเวียนทั่วประเทศเกี่ยวกับพฤติกรรมที่ผิดกฎหมายของพระโพธิ์ริกษ์และสันตติโสภณ แต่เกิดเหตุขัดข้องในปัญหาบางประการจึงระงับไป^{๑๓}

การที่ทางราชการเข้าไปจัดการสำนักหุบผาสวรรค์ ตั้งแต่ปลายปี พ.ศ. ๒๕๒๔ จนถึงต้นปี พ.ศ. ๒๕๒๕ เป็นจุดเปลี่ยนของกรณีสันตติโสภณที่ทำให้ได้รับความสนใจจากสาธารณชน โดยมีพระอนันต์ ชยानนุโท (พันตำรวจตรีอนันต์ เสนาจันทร์) ผู้เคลื่อนไหวต่อต้านสำนักหุบผาสวรรค์มาก่อนเป็นคนเปิดประเด็น ในวันมาฆบูชา วันที่ ๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๕ พระอนันต์ โจมตีพระโพธิ์ริกษ์และสำนักสันตติโสภณว่าเป็นภัยต่อความมั่นคงของชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ด้วยการจัดพิมพ์หนังสือ “พระโพธิ์ริกษ์ ภัยแห่งสันตติโสภณ ศาสดามหาภัย” และ ๒๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๕ มีการจัดประมวลความผิดของพระโพธิ์ริกษ์ที่วัดบวรนิเวศวิหาร และการเข้าแจ้งความต่อกองปราบปรามในนามขององค์การพิทักษ์พุทธศาสนา ว่าสำนักสันตติ

^๘“เหตุเกิดที่บ้านกระแซงใหญ่” มติชน ๒๔ เมษายน ๒๕๒๔; ; มติชน ๑๓ พฤษภาคม ๒๕๒๔: ๘.

^๙มติชน ๑๖ พฤษภาคม ๒๕๒๔; มติชน ๑๘ พฤษภาคม ๒๕๒๔ และ “ผีที่ไล่ไม่ไป” มติชน ๒๐ พฤษภาคม ๒๕๒๔: ๒.

^{๑๐}ปิยนดา วรศิริ, “การเมืองเรื่องศาสนา: บทบาทและการดำเนินการของมหาเถรสมาคมต่อกรณีสันตติโสภณ,” หน้า ๑๓๐-๑๓๑.

^{๑๑}มติชน ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๓๒.

^{๑๒}ปิยนดา วรศิริ, “การเมืองเรื่องศาสนา: บทบาทและการดำเนินการของมหาเถรสมาคมต่อกรณีสันตติโสภณ,” หน้า ๑๓๑.

^{๑๓}เรื่องเดียวกัน.

อโศกมีความผิดตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ และกฎกระทรวงศึกษาธิการที่ ๓ ซึ่งถือว่าสันติอโศกเป็น “คณะสงฆ์เถื่อน” อันขัดต่อความสงบเรียบร้อย และศีลธรรมอันดีงามของประชาชน ซึ่งทำให้ปัญหาของสันติอโศกได้รับความสนใจจากสื่อมวลชน ในขณะที่กรมการศาสนาประนีประนอมด้วยการขอเวลา ๒ เดือนในการหาข้อมูล ทำให้ พระอนันต์ดำหนักกรมการศาสนาว่าละเลยต่อหน้าที่^{๑๔}

แรงกดดันจาก พระอนันต์ และหนังสือของพลเอกอาทิตย์ กำลังเอก ผู้บัญชาการทหารบก ส่งผลให้กรมการศาสนา นำเรื่องสันติอโศกเข้าที่ประชุมมหาเถรสมาคม ในวันที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๕ แต่มีเพียงมติให้ติดตามพยานหลักฐานยืนยันความผิดของพระโพธิรักษ์เท่านั้น ต่อมาจึงตั้งคณะทำงาน ๓ ส่วน เพื่อพิจารณาปัญหาสันติอโศก ได้แก่ คณะทำงานด้านพระธรรมวินัย ด้านกฎหมาย และด้านมวลชน^{๑๕}

วันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๒๖ คณะทำงานด้านพระธรรมวินัย สรุปผลการวินิจฉัยว่าพระโพธิรักษ์เข้าข่ายอาบัติ ปาราชิกสิกขาบทที่ ๔ ส่วนสาวกบวราร ได้รับความเห็นใจในฐานะผู้หลงเข้าใจผิด และมีการวางมาตรการป้องกันเป็นการถาวร และ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๘ คณะทำงานด้านกฎหมาย สรุปผลการวินิจฉัยว่าการประกาศแยกตัวของสันติอโศกต่อคณะสงฆ์ขัดต่อกฎหมายหลายกระทง มหาเถรสมาคมเห็นชอบและส่งเรื่องหารือต่อกระทรวงศึกษาธิการเพื่อดำเนินการต่อไป^{๑๖}

วันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๘ พลตรีจำลอง ศรีเมือง (ซึ่งได้ลาออกจากเลขาธิการนายกรัฐมนตรีตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๒๕) ลงสมัครรับเลือกตั้งผู้ว่าราชการกรุงเทพฯ ซึ่งจะมีขึ้นวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน ในนามกลุ่มรวมพลัง โดยมีญาติธรรมชาวอโศกสนับสนุน ทำให้มีการวิพากษ์วิจารณ์ว่าสันติอโศกเข้ามายุ่งเรื่องการเมือง ทำให้พระดิลกวิโร รักษาการเจ้าอาวาสสันติอโศกทำจดหมายเวียนชี้แจงหนังสือพิมพ์ทุกฉบับว่ามีใช้พรรคหรือกลุ่มการเมืองที่พลตรี จำลอง ศรีเมือง สังกัดอยู่^{๑๗} ส่วนพระโพธิรักษ์ให้สัมภาษณ์ว่าการสนับสนุนดังกล่าว เพราะเห็นพลตรี จำลองเป็นคนดี และสำหรับตนวางบทบาทเพียงการให้คำแนะนำเท่านั้น^{๑๘} ก่อนการเลือกตั้ง ๒ สัปดาห์ รูปการณ์สื่อเล่าว่าพลตรีจำลองมีคะแนนเสียงมาเป็นอันดับหนึ่ง ทำให้เกิดการโจมตีสันติ

^{๑๔} มติชน ๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕; มติชน ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕. และ มติชน ๕ มีนาคม ๒๕๒๕.

^{๑๕} มติชน ๒๐ มีนาคม ๒๕๒๕.

^{๑๖} ปิยนาด วรศิริ, “การเมืองเรื่องศาสนา: บทบาทและการดำเนินการของมหาเถรสมาคมต่อกรณีสันติอโศก,” หน้า ๑๗๓.

^{๑๗} มติชน ๑๒ ตุลาคม ๒๕๒๘.

^{๑๘} สยามรัฐ ๓๐ ตุลาคม ๒๕๒๘.

อโศกว่าทำลายสถาบันพุทธศาสนาในรูปของใบปลิวเถื่อนแจกจ่ายสำนักพิมพ์และวัดทั่วกรุงเทพฯ ท้ายสุดพลตรีจำลองก็ได้รับเลือกเป็นผู้ว่าฯ ด้วยคะแนนเสียงที่ชนะคู่แข่งอย่างถล่มทลาย^{๑๕}

๓. พ.ศ. ๒๕๒๕-๒๕๓๒

พ.ศ. ๒๕๒๕ สภาความมั่นคงของชาติ (สมช.) ได้พิจารณาปัญหาและลงความเห็นว่าการแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยมาตรการทางกฎหมายทันทีทันใด อาจก่อให้เกิดผลกระทบต่อรัฐบาล เห็นควรให้ดำเนินการด้วยความนุ่มนวล และใช้มาตรการทางบวกเป็นหลัก ทำให้การดำเนินการด้วยมาตรการทางกฎหมายของมหาเถรสมาคม เรื่องพระนอกธรรมวินัยต้องยุติลงโดยปริยาย ในขณะที่บทบาทสันติอโศกก็ขยายออกไปมากขึ้นตามบทบาทผู้ว่าฯ ของพลตรีจำลอง^{๑๖}

ต่อมาในวันที่ ๒๕ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๑ พลเอกเปรมประกาศยุบสภาและมีการเลือกตั้ง ส.ส. ในวันที่ ๒ พฤษภาคม พลตรีจำลองยื่นขอจดทะเบียนพรรคพลังธรรมที่กระทรวงมหาดไทย สื่อมวลชนเสาะหาเบาะแสจนพบว่า พระโพธิ์รัชสนับสนุนพลตรีจำลองอย่างเต็มตัว ด้วยความหวังเกรงว่าถ้าพรรคพลังธรรมได้เป็นรัฐบาลวงการสงฆ์ไทยจะเกิดความปั่นป่วน ทำให้การโจมตีสันติอโศกอย่างรุนแรงด้วยการแจกเอกสารใบปลิว การอภิปรายและสัมภาษณ์ในหนังสือพิมพ์ ทั้งจากฝ่ายขวาวาสที่นำโดยปรีชญธรรมสมาคมแห่งประเทศไทย และฝ่ายพระภิกษุผู้ที่เป็นกำลังหลักคือ พระโสภณญาณ (ระแบบ จิตญาโณ)^{๑๗}

๑๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๑ กรมการศาสนาและคณะทำงานเกี่ยวข้องที่วัดบวรนิเวศวิหาร รื้อฟื้นปัญหาสันติอโศกที่เก็บเงียบไปตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๕ โดยมีมติตามมหาเถรสมาคมที่ให้ดำเนินการด้วยมาตรการทางกฎหมาย และได้ส่งเรื่องหารือไปยังคณะกรรมการกฤษฎีกา^{๑๘}

จนถึงกลางปี พ.ศ. ๒๕๓๑ เกิดกระแสวิพากษ์วิจารณ์มหาเถรสมาคมในการการบริหารงานและความเอาจริงเอาจังต่อปัญหาของสันติอโศก เนื่องจากการเกิดความปั่นป่วนของวงการสงฆ์อย่างต่อเนื่อง อาทิ ต้นปี พ.ศ. ๒๕๒๕ เป็นต้นมา คดีเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และกรณีพระกรรมหาธาตุนั้น มั่วสีกา ต้นปี พ.ศ. ๒๕๓๐ กรณีทุจริตข้อสอบในวงการสงฆ์ และกรณีของอาจารย์ชวน ปลัดจิก แต่มหาเถรสมาคมกลับให้ความสนใจในการจัดการกับปัญหาสันติอโศกมากกว่าปัญหาอื่น^{๑๙}

^{๑๕} ปิยนาด วรศิริ, “การเมืองเรื่องศาสนา : บทบาทและการดำเนินการของมหาเถรสมาคมต่อกรณีสันติอโศก,” หน้า ๑๗๓-๑๗๔.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๗} มติชน ๑๖ พฤษภาคม ๒๕๓๑.

^{๑๘} ปิยนาด วรศิริ, “การเมืองเรื่องศาสนา : บทบาทและการดำเนินการของมหาเถรสมาคมต่อกรณีสันติอโศก,” หน้า ๑๗๕.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๖.

จุดเปลี่ยนสำคัญของกรณีสันติอโศกเกิดขึ้นเมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม ๒๕๓๑ ซึ่งเป็นวันเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรนั้น พระเทพเวที (ประยุทธ์ ประยุตโต) ผู้ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางในด้านความรู้ในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทไทยได้เผยแพร่งานเขียน “กรณีสันติอโศก” ซึ่งได้วินิจฉัยหลักคำสอนของสันติอโศก และเสนอแนะวิธีการแก้ปัญหา อันส่งผลให้มหาเถรสมาคมดำเนินการขึ้นเด็ดขาดในภายหลัง^{๒๔}

หลังการจัดตั้งรัฐบาลของพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ พลเอกมานะ ระต๊อโกเสศ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ มีนโยบายดำเนินการอย่างจริงจัง โดยอาศัยแนวทางละมุนละม่อม และใช้หลักรัฐศาสตร์นำหน้าหลักนิติศาสตร์ โดยมอบหมายให้นายชัยศักดิ์ ศิริวัฒน์ เลขาธิการว่าการกระทรวงศึกษาธิการ เป็นผู้ดำเนินการ ซึ่งรุดหน้าไปเรื่อยจนกระทั่งมีการประชุมหารือระหว่างผู้แทน ๓ ฝ่าย คือ กรรมการศาสนา มหาเถรสมาคม และสันติอโศก หลายครั้ง แต่ไม่สามารถหาข้อสรุปได้ เนื่องจาก พระโพธิ์รักษ์เสนอการกลับสู่มหาเถรสมาคมอย่างมีเงื่อนไข โดยสามารถปฏิบัติธรรมตามแนวทางของตนได้ในขณะที่มหาเถรสมาคมยินยอมให้ทำตามกฎของมหาเถรสมาคมเท่านั้น ส่วนองค์กรแนวร่วมของมหาเถรสมาคม เช่น เบญจธรรมสมาคม พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย องค์กรพิทักษ์พุทธศาสตร์ ฯลฯ ยินยอมให้พระโพธิ์รักษ์ ลี้กออกจากสมณเพศเท่านั้น^{๒๕}

จนในที่สุดในวันที่ ๒๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๓๒ คณะกรรมการมหาเถรสมาคม ได้จัดประชุมคณะกรรมการสงฆ์ซึ่งประกอบด้วยเจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะภาคทั่วประเทศประมาณ ๒๐๐ รูป เพื่อประชุมลงมติปัญหาสันติอโศก ซึ่งเป็นแนวทางที่พระเทพเวที (ประยุทธ์ ประยุตโต) เสนอ โดยที่ประชุมมีมติว่าสันติอโศกมี “เจตนาทำลายพระพุทธศาสนาให้วิปริต” พระโพธิ์รักษ์ต้องสละสมณเพศและให้ลูกศิษย์ของสำนักสันติอโศกถือว่าบวชไม่ถูกต้อง^{๒๖} ซึ่งในวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ที่ประชุมมหาเถรสมาคมมีมติตามคณะกรรมการสงฆ์ แต่ขอให้กฤษฎีกาตีความว่าสามารถสั่งสึกได้หรือไม่ ตามมาตรา ๒๗ แห่งพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ หรือต้องปฏิบัติตามกฎหมายมหาเถรสมาคม ฉบับที่ ๑๑ พ.ศ. ๒๕๒๑ ว่าด้วยการลงนิกกรรม^{๒๗} ซึ่งกฤษฎีกาชุดใหญ่ลงมติส่งความเห็นว่ามหาเถรสมาคมมีอำนาจเต็มที่จะสั่งสึกพระโพธิ์รักษ์ได้ เมื่อวันที่ ๘ มิถุนายน^{๒๘}

^{๒๔} มติชน ๒๓ กรกฎาคม ๒๕๓๑.

^{๒๕} ปิยนาด วรศิริ, “การเมืองเรื่องศาสนา : บทบาทและการดำเนินการของมหาเถรสมาคมต่อกรณีสันติอโศก,” หน้า ๑๗๖.

^{๒๖} มติชน ๒๔ พฤษภาคม ๒๕๓๒.

^{๒๗} มติชน ๓๐ พฤษภาคม ๒๕๓๒.

^{๒๘} มติชน ๕ มิถุนายน ๒๕๓๒.

เมื่อเป็นดังนั้น ในวันที่ ๑๐ มิถุนายน ๒๕๓๒ มหาเถรสมาคมมีมติสั่งให้พระโพธิ์รักร์สละสมณเพศ ซึ่งมีผลภายใน ๗ วัน ซึ่งภายในเดียวกันพระโพธิ์รักร์ และลูกศิษย์เปลี่ยนสีจิวรไม่ให้เหมือนกับคณะสงฆ์ไทย และเรียกตนเองว่า “สมณพราหมณ์ชาวโสภ” แต่ยังคงวัตรปฏิบัติเหมือนเดิม^{๒๙} อย่างไรก็ดีเมื่อครบกำหนด ๗ วัน ในวันที่ ๑๗ มิถุนายน พระโพธิ์รักร์ยื่นกรณไม่ยอมเปล่งวาจาสิก อันนำไปสู่การออกหมายจับในวันรุ่งขึ้น^{๓๐}

๑๘ มิถุนายน ตำรวจจับพระโพธิ์รักร์ฐานขัดคำสั่งมหาเถรสมาคม และพระโพธิ์รักร์ยอมเปลี่ยนเครื่องแต่งกายเป็นสีขาวในที่คุมขัง และได้รับการประกันตัวกลางดึกของคืนวันที่ ๒๑ มิถุนายน^{๓๑} ต่อมาวันที่ ๒๑ กรกฎาคม อัยการศาลแขวงพระนครเหนือสั่งฟ้องพระโพธิ์รักร์

ในปี พ.ศ. ๒๕๓๘ ศาลฎีกาได้มีคำสั่งตัดสินให้ สมณะโพธิ์รักร์ มีความผิดจริงในข้อกล่าวหาเรื่องการแต่งกายเลียนแบบพระสงฆ์ และสนับสนุนและบวชให้ผู้อื่นโดยไม่มีอำนาจ (ทำการบวชโดยไม่ได้รับการแต่งตั้งเป็นอุปัชฌาย์) รวมทั้งผู้ที่สมณะโพธิ์รักร์ทำการบวชให้ถือว่า เป็นการแต่งกายเลียนแบบสงฆ์ และมีโทษจำคุกคนละ ๓ เดือน ส่วนสมณะโพธิ์รักร์ ศาลฎีกาตัดสินให้มีโทษจำคุก ๑๖ เดือน แต่ทั้งหมดให้รอลงอาญาเป็นเวลา ๒ ปี^{๓๒}

ความเคลื่อนไหวในกรณีสันติอโศกถือเป็นการเคลื่อนไหวที่ท้าทายโดยตรงต่อมหาเถรสมาคม และคณะสงฆ์ไทย กลุ่มสันติอโศกเป็นกลุ่มปฏิบัติธรรมที่มีความเคร่งครัดในศีล และประพฤตินออย่างเข้มงวดในการดำเนินชีวิต มีการปฏิเสธพิธีกรรม และอบายมุขต่าง ๆ ใน ขณะเดียวกัน ก็โจมตีพฤติกรรมที่ทำให้ประชาชนเสื่อมถอยต่อความเลื่อมใสศรัทธาใน พระพุทธศาสนา เช่น การปลุกเสกเครื่องรางของขลัง และการทำไสยพาณิชย์ รวมทั้งพฤติกรรมในการละเมิดพระธรรมวินัยที่เกิดขึ้นอยู่ทั่วไป โดยปราศจากการเอาใจใส่อย่างจริงจังต่อการแก้ไขปัญหาจากทางมหาเถรสมาคมที่ทำหน้าที่ในการดูแลคณะสงฆ์ไทย รวมไปถึงการต่อต้านความงมงายของพุทธศาสนิกชนชาวไทยในสังคมด้วย แนวทางของสันติอโศกเป็นแนวทางที่พระไพศาล วิสาโล วิเคราะห์ว่า

...เป็นปฏิริยาต่อความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคม ด้านหนึ่งมีลักษณะต่อต้านท่าทีแบบปัญาชน คือมุ่งการปฏิบัติตามแนวทางของผู้นำ โดยไม่ได้เน้นเรื่องการใช้ปัญญาหรือเหตุผลในการไตร่ตรองด้วยตนเอง ในอีกด้านหนึ่งก็ต่อต้านวัตถุนิยมและบริโภคนิยมอย่างเต็มที่ ด้วยการอยู่อย่างเรียบง่าย เชิดชูความยากจน และใช้ระดับการบริโภค

^{๒๙} มติชน ๑๑ มิถุนายน ๒๕๓๒.

^{๓๐} มติชน ๑๘ มิถุนายน ๒๕๓๒. และ มติชน ๑๘ มิถุนายน ๒๕๓๒.

^{๓๑} มติชน ๒๐ มิถุนายน ๒๕๓๒. และ มติชน ๒๒ มิถุนายน ๒๕๓๒.

^{๓๒} กรุงเทพธุรกิจ, ๒๕๓๘.

หรือปริมาณทรัพย์สินในครอบครองเป็นเกณฑ์สำคัญเกณฑ์หนึ่งสำหรับวัดความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมของบุคคล...ทำงานและทำธุรกิจแบบ “บุญนิยม” ก็เป็นการปฏิเสชนิยมอย่างชัดเจน...สันติอโศกยังปฏิเสธความคิดแบบปัจเจกนิยม ด้วยการใช้ชีวิตรวมหมู่และให้บุคคลขึ้นตรงต่อหมู่คณะ...”^{๓๓}

แม้ว่ากลุ่มสันติอโศกจะมีวัตรปฏิบัติไปในทางบวกมากกว่าลบ ขณะเดียวกันพระโพธิรักษ์ เจ้าสำนักสันติอโศกได้รับการโจมตีอย่างมากในเรื่องการละเลยการศึกษาภาษาบาลีอย่างถูกต้อง และการตีความธรรมะตามใจชอบรวมไปถึงพฤติกรรมที่มีลักษณะอวดอุตริมนุสธรรม เป็นปัญหาเรื่องของทิฐิ(ความเห็น) เข้าข่ายสิ่งที่เรียกว่าทำพระธรรมวินัยให้วิปริต

ข้อวิพากษ์ต่อคณะสงฆ์ไทยที่สันติอโศกได้นำมาเป็นประเด็นในการเคลื่อนไหวมารวมไปถึงการเปลี่ยนวัตรปฏิบัติ อย่างที่เป็นปฏิริยาต่อการปกครองคณะสงฆ์ไทย ได้รับการขานรับและมีคนเห็นด้วยโดยการเข้าร่วมขบวนการเป็นจำนวนมาก เป็นการแสดงให้เห็นถึงการรับรู้ถึงความเสื่อมของพุทธศาสนาไทย รวมไปถึงการต้องการหาทางออกอย่างจริงจัง ในทางกลับกันก็แสดงถึงความไม่มีประสิทธิภาพของมหาเถรสมาคม ในการแก้ไขปัญหาของสันติอโศกแต่ตอนเริ่มต้น ก่อนจะมีคนเข้าร่วมเป็นจำนวนมาก และยังสะท้อนให้เห็นความเป็นจริงข้อวิพากษ์ที่ทางกลุ่มสันติอโศกกล่าวหาต่อมหาเถรสมาคม สำหรับการไม่จัดการต่อปัญหาความเสื่อมโทรมของพระพุทธศาสนา

การที่มหาเถรสมาคมพยายามแก้ไขปัญหาของสันติอโศก ในเวลา que เริ่มกลายเป็นประเด็นในทางการเมือง และมีการโยงไปหาปัญหาความมั่นคง โดยมีหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องความมั่นคงและต่อต้านคอมมิวนิสต์ อย่างเช่น กอ.รมน. (กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายใน) หรือ สมช. (สภาความมั่นคงแห่งชาติ) เข้ามามีส่วนร่วมด้วย ยิ่งสะท้อนถึงท่าทีของมหาเถรสมาคม ในการยึดถือแนวทางแบบชาตินิยม และรัฐนิยม มากกว่าจะได้รับการยอมรับจากคนทั่วไป ว่าเป็นการแก้ปัญหาที่มุ่งรักษาพระพุทธศาสนาไม่ให้มัวหมองอย่างแท้จริง

สิ่งที่สันติอโศกได้เคลื่อนไหวมาและมีคนเห็นด้วยโดยการเข้าร่วมขบวนการเป็นจำนวนมาก เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงการรับรู้ถึงความเสื่อมของพุทธศาสนาไทย รวมไปถึงการต้องการหาทางออกอย่างจริงจัง ขณะเดียวกันก็แสดงถึงความไม่มีประสิทธิภาพของมหาเถรสมาคม ในการแก้ไขปัญหาของสันติอโศกแต่ตอนเริ่มต้น ก่อนจะมีคนเข้าร่วมเป็นจำนวนมาก และยังสะท้อนให้เห็นความเป็นจริงที่ทางกลุ่มสันติอโศกได้มีข้อกล่าวหา ต่อมหาเถรสมาคมสำหรับการไม่จัดการต่อปัญหาความเสื่อมโทรมของพระพุทธศาสนา

การที่มหาเถรสมาคมพยายามแก้ไขปัญหาของสันติอโศกในเวลา que เริ่มกลายเป็นประเด็นในทางการเมือง และมีการโยงไปหาปัญหาความมั่นคง โดยมีหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องความมั่นคงและต่อต้าน

^{๓๓} พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, หน้า ๑๔๓.

คอมมิวนิสต์ อย่างเช่น กอ.รมน.(กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายใน) หรือ สมช. (สภาความมั่นคงแห่งชาติ) เข้ามามีส่วนร่วมด้วย ทำให้มหาเถรสมาคมถูกมองว่า มหาเถรสมาคมไม่ได้ มุ่งการแก้ปัญหาที่มุ่งรักษาพระพุทธศาสนาไม่ให้มีหมองอย่างแท้จริง เป็นเพียงเครื่องมือของฝ่ายรัฐที่ใช้กำจัดฝ่ายตรงข้ามในทางการเมือง ซึ่งหากจะกล่าวไปแล้วปัญหาไม่ได้อยู่ที่คณะบุคคลหรือกฎระเบียบใด ๆ เป็นด้านหลัก แต่ทัศนคติในเรื่องการผูกความมั่นคงของพระพุทธศาสนากับความมั่นคงของรัฐเป็นปัจจัยที่สำคัญอีกประการหนึ่ง

เมื่อพิจารณาจากข้อเท็จจริงที่ว่า การอ้างความมั่นคงในทางการเมืองเพื่อจัดการปัญหาภายในคณะสงฆ์เคยถูกใช้มาก่อนหน้าแล้ว ไม่ว่าจะเป็นการกล่าวหาในกรณีการกล่าวหาคณะปฏิสังขรณ์ว่าเป็นคอมมิวนิสต์ในการเรียกร้องเพื่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงภายในคณะสงฆ์ หรือการกล่าวหาพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุฯ ว่าเป็นคอมมิวนิสต์ หรือในช่วงระหว่างการเกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๑๕ พระภิกษุที่ออกมาเคลื่อนไหวรวมมือกับกลุ่มการเมืองฝ่ายอนุรักษนิยมหัวรุนแรงคือ กิตติวุฒ โฒภิกขุ เคยออกมาแสดงจุดยืนของตนอย่างชัดเจนต่อจุดยืนของพระพุทธศาสนา โดยการกล่าวว่า “ฆ่าคอมมิวนิสต์ไม่บาป” กลับไม่ได้ถูกลงโทษหรือจัดการอย่างหนึ่งอย่างใดจากมหาเถรสมาคม^{๓๔} เป็นต้น กรณีเหล่านี้ทำให้เห็นแนวทางในการเลือกปฏิบัติของมหาเถรสมาคมได้อย่างชัดเจน แม้ว่าในบางกรณีเป็นเรื่องของหลักการคนนอกที่มองเข้ามายังมหาเถรสมาคมคงอดไม่ได้ที่จะเห็นเช่นนี้

กรณีวัดพระธรรมกาย

ในปี พ.ศ. ๒๕๓๒ หลังจากมหาเถรได้จัดการอย่างเด็ดขาดต่อกรณีสันติอโศก ที่ในด้านหนึ่งอาจถูกมองว่าเป็นความสำเร็จของมหาเถรสมาคม กระแสการเรียกร้องต่อมหาเถรสมาคมจึงเกิดขึ้นในช่วงเวลาไล่เลี่ยกันให้มีการจัดการกับพระภิกษุสงฆ์ทั้งในลักษณะที่เป็นปัจเจก หรือกลุ่มคณะสงฆ์ที่มีพฤติกรรมออกไปในทางล่อแหลมต่อการละเมิดพระธรรมวินัย ในปี ๒๕๓๒ โดยมีการอ้างถึงในสื่อสิ่งพิมพ์บางฉบับว่า วัดพระธรรมกายเป็นหนึ่งในเป้าหมายด้วย โดยมหาเถรสมาคมได้ มอบหมายให้กระทรวงศึกษาธิการ ตั้งคณะกรรมการขึ้นมา ๑ ชุด ชื่อว่า “คณะกรรมการสอบสวนกรณีพระนอกธรรมวินัย” โดยมี นายเสมอ นาคพงษ์ ผู้ตรวจราชการกระทรวงศึกษาธิการ ในเวลานั้น เป็นประธาน และมีการสอบสวนแบบ “เข้มข้น” กับ

^{๓๔} ดูรายละเอียดได้ใน Charles F. Keyes, Political Crisis and Militant Buddhism in Contemporary Thailand in Bardwell L. Smith, **Religion and Legitimation of Power In Thailand Laos and Burma**, (Chambersburg : ANIMA Books, 1978), pp. 147-164.

สำนักสันติอโศก กลุ่มพุทธภูมิ สำนักสัจจะโลกุตตระ และวัดพระธรรมกาย^{๓๕} แต่หลังจากนั้นเรื่องก็เงียบหายไป ก่อนที่กรณีธรรมกายจะกลับจะกลับมาเป็นข่าวอีกครั้งหนึ่ง

กรณีวัดพระธรรมกายถูกหยิบยกขึ้นมาเป็นประเด็นเนื่องจากการที่กรมการศาสนา โดยใน วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๔๑ คณะทำงานตรวจสอบต้นฉบับหนังสือ สารานุกรมศัพท์พุทธศาสนา ตามคำสั่งกรมการศาสนา ที่ ๒๓๕/๒๕๔๑ ซึ่งเป็นคณะทำงานตรวจสอบหนังสือ และวัสดุที่เผยแพร่คำสอนพระพุทธศาสนาที่ผลิต โดยวัดพระธรรมกาย จำนวน ๑๑๓ เล่ม ได้ผลสรุปมาเป็น ๔ ประเด็น คือ

๑. พระนิพพานเป็นอัตตา ซึ่งขัดกับหลักคำสอนของพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาท ที่สอนว่าพระนิพพานเป็นอนัตตา

๒. ประเด็นการเผยแพร่คำสอน ซึ่งวัดพระธรรมกายเน้นเรื่องการปาฏิหาริย์ให้เกิดศรัทธาเชื่อถือ

๓. การทำบุญ (บริจาคทาน) วัดพระธรรมกายได้ชักชวนการบริจาค โดยอ้างเอาความศักดิ์สิทธิ์ของพระที่ทางวัดพระธรรมกายจัดสร้างขึ้น (พระสิริมหาราชธาตุ) มอบเป็นของขวัญแก่ผู้บริจาคและมอบเป็นของขวัญให้กับผู้ที่ชักชวนผู้อื่นให้มาบริจาคเป็นจำนวนมาก ๆ

๔. การสร้างพระพุทธรูป ทางวัดพระธรรมกายสร้างพระพุทธรูปที่ผิดแผกไปจากพุทธศิลป์ที่มีอยู่เดิม โดยอ้างว่าสร้างขึ้นตามนิมิตที่เห็นในการทำสมาธิของวัดพระธรรมกาย^{๓๖}

ในช่วงปลายปี พ.ศ. ๒๕๔๑ กรณีวัดพระธรรมกายเริ่มเป็นข่าวแพร่หลายตามสื่อมวลชนต่างๆ ทั้งในประเด็นเรื่องหลักธรรมและการชักชวนคนมาบริจาคเงินที่ผิดแปลกไปจากปกติ นักการเมืองและหน่วยงานราชการ อย่างกรมการศาสนาเริ่มมีการเคลื่อนไหวในเรื่องนี้ เช่น ในวันที่ 27 พฤศจิกายน อาคม เ่องฉ้วน รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ พร้อมด้วยเจ้าหน้าที่กรมการศาสนาและสื่อมวลชนไปตรวจสอบวัดพระธรรมกายเพื่อสอบถามข้อเท็จจริงเรื่องการชักชวนคนมาทำบุญว่าเป็นการหลอกลวงประชาชนหรือไม่^{๓๗} และเมื่อวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน กรมศาสนาได้นำเรื่องวัดพระธรรมกายเสนอให้มหาเถรสมาคมพิจารณาเกี่ยวกับกรณีคำสอนที่ผิดไปจากหลักคำสอนในพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาทและการก่อสร้างศาสนสถาน

^{๓๕}รายงานพิเศษ มหาเถรฯ ลุย เค็ด “ชวนปลัดขิก” รุกฆาต “ธรรมกาย”. มติชนสุดสัปดาห์ ปีที่ 9 (2 กรกฎาคม ๒๕๓๒) : ๘-๙.

^{๓๖}“สรุปความเป็นมาเกี่ยวกับการดำเนินคดีวัดพระธรรมกายของกรมศาสนา,” มติชน ๗ มิถุนายน ๒๕๔๒. อ้างถึงใน กองสารนิยกร, “อนุทินกรณีธรรมกาย,” วารสารเสขิยธรรม ๑๐:๔๓ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๔๓): ๓๓. (๓๓-๔๑).

^{๓๗}มติชนสุดสัปดาห์ (๑ ธันวาคม ๒๕๔๑).

ใหญ่โต รวมทั้งมีการกล่าวอ้างอิทธิฤทธิ์ของหลวงพ่อดล วัดปากน้ำ ตลอดจนการรวบรวมเงินบริจาคจำนวนมาก^{๓๘}

การตอบรับของมหาเถรสมาคมเกิดขึ้นเมื่อ วันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๑ ณ ที่ประชุมมหาเถรสมาคม ซึ่งนำเรื่องวัดพระธรรมกายเข้าพิจารณาเป็นครั้งแรก ที่ประชุมมีมติให้ พระพรหมโมลี เจ้าอาวาสวัดยานนาวาในฐานะเจ้าคณะภาค ๑ ทำหน้าที่สืบสวนใน ๓ ประเด็น คือ ๑. การโฆษณาวัตถุมงคล ๒. การก่อสร้างศาสนสถานที่ใหญ่โต ๓. การระดมบริจาคจำนวนมากจนกระแสวิกฤต และการอ้างอิทธิฤทธิ์ของหลวงพ่อดล แล้วนำเสนอมหาเถรสมาคมโดยผ่านเจ้าคณะใหญ่หนกลาง^{๓๙} พร้อมกันนั้น นายอคม เอ่งฉ้วน รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ มีคำสั่งที่ สป. ๑๓๕๒/๒๕๔๑ ตั้งคณะทำงานหาข้อเท็จจริงกรณีวัดธรรมกาย มีนายสุวัฒน์ เงินน้ำ รองปลัดกระทรวงศึกษาธิการเป็นประธาน^{๔๐}

๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๒ พระพรหมโมลี เจ้าคณะภาค ๑ เปิดเผยผลการพิจารณาที่ประชุมมหาเถรสมาคมใน ๔ แนวทางคือ

๑. ให้ตั้งสำนักวิปัสสนา ปฏิบัติตามหลักวิปัสสนาที่ถูกต้อง ๒. ให้ตั้งโรงเรียนสอนพระปริยัติธรรม สอนให้เป็นระบบที่ถูกต้อง ๓. เปลี่ยนคำสอนให้หนีพยานเป็นอนัตตา ๔. ให้วัดพระธรรมกายปฏิบัติตามคำสั่งมหาเถรสมาคม ข้อบังคับระเบียบ คำสั่ง และประกาศอย่างเคร่งครัด^{๔๑}

ขณะเดียวกันคณะกรรมการศาสนา ศิลปะและวัฒนธรรม สภาผู้แทนราษฎรก็มีความเคลื่อนไหวในกรณีวัดพระธรรมกายด้วยเช่นเดียวกัน มีการรวบรวมข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับวัดพระธรรมกาย ซึ่งในผลการรวบรวมข้อมูลในกลางเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๒ ว่าวัดพระธรรมกายและเจ้าอาวาส พระธัมมชโย มีพฤติกรรมที่ผิดไปจากหลักคำสอนของพุทธศาสนา ซึ่งรายงานดังกล่าวได้ถูกส่งไปยังอธิบดีกรมการศาสนา และพระพรหมโมลีเพื่อดำเนินการต่อไป^{๔๒}

ในห้วงเวลาของการตรวจสอบหาเท็จจริงนั้น พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) ก็ทำเช่นเดียวกับที่เคยทำในกรณีสันติอโศก คือ ออกมาชี้ความผิดเพี้ยนของหลักคำสอนของวัดพระธรรมกายว่าผิดแผกไปจากพระไตรปิฎกอย่างไร ด้วยการพิมพ์หนังสือ “กรณีธรรมกาย” ออกเผยแพร่ในวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์^{๔๓} และ

^{๓๘}“สรุปความเป็นมาเกี่ยวกับการดำเนินคดีวัดพระธรรมกายของกรมศาสนา,” มติชน ๗ มิถุนายน ๒๕๔๒.

^{๓๙}“กลยุทธิ์ธรรมกายขานบุญ ชี้ฐานมหาวิปัสสนา-ศร” มติชนสุดสัปดาห์ (๑๕ ธันวาคม ๒๕๔๑): ๑๘.

^{๔๐}“สรุปความเป็นมาเกี่ยวกับการดำเนินคดีวัดพระธรรมกายของกรมศาสนา,” มติชน ๗ มิถุนายน ๒๕๔๒.

^{๔๑}“สรุปความเป็นมาเกี่ยวกับการดำเนินคดีวัดพระธรรมกายของกรมศาสนา,” มติชน ๗ มิถุนายน ๒๕๔๒.

^{๔๒}มติชน ๑๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๒.

^{๔๓}มติชน ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๒.

หนังสือพิมพ์มติชนก็นำมาพิมพ์ลงเป็นตอนๆ ตลอดช่วงเดือนกุมภาพันธ์ – มีนาคม ซึ่งเป็นการตอกย้ำความผิดในเรื่องหลักธรรมของวัดพระธรรมกาย

วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ นายอาคม เองฉ้วน และ นายอำนาจ สุวรรณศิริ ประธานที่ปรึกษากรรมการศาสนา ศิลปะและวัฒนธรรม สภาผู้แทนราษฎร นำรายงานของกระทรวงศึกษาธิการที่มีนายสุวัฒน์ เงินคำ เป็นประธานและของคณะกรรมการศาสนาฯ ทูลถวายแด่สมเด็จพระสังฆราช ซึ่งทรงมีพระบัญชาให้จัดประชุมวาระพิเศษเกี่ยวกับกรณีวัดพระธรรมกาย^{๔๔} ที่ประชุมมหาเถรสมาคม ในวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ก็ได้มีการนำเสนอเอกสารข้อมูลวัดพระธรรมกายของคณะกรรมการที่กระทรวงศึกษาธิการแต่งตั้งและข้อมูลจากกรมการศาสนาเข้าที่ประชุม และมีมติมอบเอกสารทั้งหมดให้พระพรหมโมลีดำเนินการต่อไป และการประชุมมหาเถรสมาคมในวันที่ ๕ มีนาคม ๒๕๔๒ สมเด็จพระสังฆราช มีรับสั่งให้นำเรื่องของวัดพระธรรมกายเข้าที่ประชุม เพื่อพิจารณา ซึ่งมีมติให้นำเอกสารชุดของคณะกรรมการศาสนา ศิลปะและวัฒนธรรม นำขึ้นทูลเกล้าถวายสมเด็จพระสังฆราช มอบให้พระพรหมโมลี รับไปพิจารณา^{๔๕}

ฝ่ายการเมืองที่นำโดยนายอาคม เองฉ้วนมีความเคลื่อนไหวให้ได้ข้อสรุปเกี่ยวกับกรณีธรรมกายโดยเร็ว ในวันที่ ๙ มีนาคม นายชวน หลีกภัยและนายอาคม เข้าเฝ้าสมเด็จพระสังฆราช เพื่อกราบทูลปัญหาวัดพระธรรมกาย สมเด็จพระสังฆราชมีรับสั่งให้รัฐบาลรวบรวมข้อมูลทั้งหมด^{๔๖} นำเสนอต่อที่ประชุมมหาเถรสมาคม และวันที่ ๑๖ มีนาคม นายอาคม เข้าพบพระพรหมโมลี เจ้าคณะภาค ๑ เพื่อสอบถามเรื่องการนำเรื่องวัดพระธรรมกาย เข้าสู่การพิจารณาของมหาเถรสมาคม พร้อมทั้งให้มีการเพิ่มเติมประเด็นในการพิจารณา โดยมีเรื่องการถือครองที่ดินของพระธัมมชโย เพิ่มขึ้นมาอีก^{๔๗}

การแก้ไขปัญหาของมหาเถรสมาคมเป็นไปอย่างเชื่องช้า ที่ประชุมมหาเถรสมาคม วันที่ ๑๑ มีนาคม ๒๕๔๒ ซึ่งกระแสข่าวก่อนหน้านี้คาดว่าจะได้ข้อสรุปเกี่ยวกับกรณีธรรมกาย แต่ผลกลับปรากฏว่าพระพรหมโมลี สรุปผลเรื่องวัดพระธรรมกาย นำเสนอที่ประชุม ให้มีการดำเนินการใน ๔ ประเด็นเหมือนที่เคยเสนอมามาก่อน และยังรายงาน ว่า พระธัมมชโย เจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย ได้ลงนามยอมรับการปฏิบัติตามแล้ว และในที่ประชุมมีมติว่า “เรื่องนี้เป็นเรื่องละเอียดอ่อน เพื่อความรอบคอบ และความสามัคคีของคนในชาติ ต้องพิจารณากันอย่างรอบคอบอีกระยะหนึ่ง เพื่อให้รายละเอียดต่างๆ ชัดเจนยิ่งขึ้น” ซึ่งคาดว่าจะเข้าที่ประชุม

^{๔๔}มติชน ๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๒.

^{๔๕}มติชน ๖ มีนาคม ๒๕๔๒.

^{๔๖}มติชน ๑๐ มีนาคม ๒๕๔๒.

^{๔๗}มติชน ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๒.

มหาเถรสมาคมอีกครั้งในวันที่ ๑๕ มีนาคม^{๔๔} แต่กระนั้นก็ตาม การประชุมกรรมการมหาเถรสมาคม วันที่ ๑๕ มีนาคม ก็เลื่อนการพิจารณา กรณีวัดพระธรรมกายอีกครั้งเป็นวันที่ ๒๖ มีนาคม โดยให้เหตุผลว่า พระเถระบางรูปยังอ่านเอกสารและข้อมูลที่ได้รับมาจำนวนมากไม่หมด แต่แหล่งข่าวภายในระบุว่าเกิดปัญหาในที่ประชุมมหาเถรสมาคมที่กรรมการที่เป็นพระธรรมยุติกนิกายปฏิเสธที่จะยุ่งเกี่ยวให้เป็นเรื่องของพระมหานิกายจัดการกันเอง^{๔๕}

แต่ก่อนที่จะถึงกำหนดประชุม ในวันที่ ๒๒ มีนาคม มหาเถรสมาคมได้เปิดประชุมด่วนพิเศษกรณีวัดพระธรรมกาย ซึ่งที่ประชุมได้พิจารณากันอย่างกว้างขวาง แล้วมีมติให้ดำเนินการตามรายงานการพิจารณาของพระพรหมโมลีที่ได้ให้คำแนะนำ ๔ ประการ และเจ้าอาวาสวัดพระธรรมกายได้ตอบรับที่จะปฏิบัติตามเป็นลายลักษณ์อักษร โดยให้วัดพระธรรมกาย ปฏิบัติตามคำแนะนำทั้ง ๔ ประการอย่างเคร่งครัด และให้พระพรหมโมลี เจ้าคณะภาค ๑ ดูแลสั่งการให้วัดพระธรรมกายปฏิบัติตามที่ได้มีหนังสือตอบรับนั้นด้วย ส่วนกรณีอื่น ๆ ของวัดพระธรรมกาย เช่น การเรียไร เป็นต้น ให้เจ้าคณะภาค ๑ สั่งการให้วัดพระธรรมกายปฏิบัติตามระเบียบมหาเถรสมาคม และกฎหมายบ้านเมือง และที่ประชุมยังได้มอบหมายให้กรมการศาสนาไปร่างคำแนะนำการถือกรรมสิทธิ์ที่ดินของวัด เพื่อให้ถือเป็นแนวปฏิบัติที่ถูกต้องเหมาะสมต่อไป^{๔๖}

กระแสตอบรับมติมหาเถรสมาคมวันที่ ๒๒ มีนาคม กระแสเป็นไปในทางลบ คือมองว่ามหาเถรสมาคมประนีประนอมกับวัดพระธรรมกาย จึงมีการเสนอแนวความคิดให้คณะกรรมการศาสนาฯ เป็นโจทย์ยื่นฟ้องอธิการบดีพระธรรมชัยต่อคณะสงฆ์ผู้ปกครอง ซึ่งนายอาคมก็เห็นด้วยในประเด็นนี้^{๔๗}

วันที่ ๒๖ มีนาคม ที่ประชุมมหาเถรสมาคมมีการพิจารณา ถึงพระอักษรของสมเด็จพระสังฆราช (ฉบับที่ ๒) เกี่ยวกับกรณีวัดพระธรรมกายอีกครั้งหนึ่ง และมีมติว่า เพื่อให้เกิดความชัดเจน จึงมอบเอกสารพระดำริให้กับเจ้าคณะภาค ๑ อีกครั้ง อนึ่งทุกกรณีที่เจ้าคณะภาค ๑ ได้ดำเนินการเกี่ยวกับวัดพระธรรมกาย ให้รายงานเจ้าคณะใหญ่หนกลาง อย่างใกล้ชิด^{๔๘}

วันที่ ๒๕ มีนาคม ม.ล. จิตติ นพวงศ์ ช่วยงานสมเด็จพระสังฆราชเปิดเผยว่า สมเด็จพระสังฆราชทรงมีพระอักษรกรณีวัดพระธรรมกายบิดเบือนคำสอนพุทธศาสนาและทำให้สงฆ์แตกแยกอันเป็นอนันตริยกรรมในการประชุมวันที่ ๑๕ มีนาคม แต่วาระประชุมเต็มจึงนำเสนออีกครั้งในการประชุมวันที่ ๒๒ ที่ผ่านมานาย

^{๔๔} มติชน ๑๒ มีนาคม ๒๕๔๒.

^{๔๕} มติชน ๒๐ มีนาคม ๒๕๔๒.

^{๔๖} มติชน ๒๓ มีนาคม ๒๕๔๒.

^{๔๗} มติชน ๒๔ มีนาคม ๒๕๔๒.

^{๔๘} “สรุปความเป็นมาเกี่ยวกับการดำเนินคดีวัดพระธรรมกายของกรมศาสนา,” มติชน ๗ มิถุนายน ๒๕๔๒.

พิภพ กาญจนะ อธิบดีกรมการศาสนาปฏิเสธกระแสข่าวที่ว่ามีการ “หมกเม็ด” ว่ากรมการศาสนาไม่ได้ละเลย มีการนำเข้าที่ประชุมมหาเถรฯ ทั้งวันที่ ๒๒ และ ๒๖ มีนาคมและกำลังพิจารณาอยู่ เพียงแต่ไม่เป็นข่าวเท่านั้นเอง^{๕๓}

เมื่อข้อขัดแย้งกรณีพระอักษรของสมเด็จพระสังฆราชมีที่ท่าจะเกิดขึ้น สมเด็จพระสังฆราชจึงมีรับสั่งให้ทำพระอักษรขึ้นใหม่โดยมีข้อความเหมือนเดิม และให้นำเข้าที่ประชุมมหาเถรสมาคมในวันที่ ๕ เมษายน แต่ที่ประชุมก็มีการตอบสนองอย่างเฉื่อยชา โดยมีมติมอบเอกสารให้เจ้าคณะภาค ๑ รายงานการดำเนินงานเกี่ยวกับวัดพระธรรมกายให้เจ้าคณะใหญ่หนกลางผู้บังคับบัญชาใกล้ชิดทราบ^{๕๔} จากการตอบสนองดังกล่าวของมหาเถรสมาคม กระแสสังคมจึงมุ่งกดดันมายังกรมการศาสนาและมหาเถรสมาคมให้อาจจริงจังกับการจัดการปัญหากรณีธรรมกาย ปัญญาชนหลายท่าน เช่น นพ. ประเวศ วะสี สุลักษณ์ ศิวรักษ์ เสฐียรพงษ์ วรรณปก และองค์กรพุทธ เคลื่อนไหวเพื่อชี้ความคิดวัดพระธรรมกายและกดดันมหาเถรสมาคม รวมถึงข้อเสนอเกี่ยวกับการปฏิรูปคณะสงฆ์

วันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๕๔๒ มีการประชุมมหาเถรสมาคม ในการประชุมครั้งนี้มีการถกเถียงเรื่องการถือครองที่ดินของวัดพระธรรมกายด้วย แต่ยังไม่เป็นมติออกมา โดยที่ประชุมได้พูดถึงสาระของการถือครองที่ดินของภิกษุว่า เจ้าอาวาสหรือพระภิกษุจะต้องไม่ถือกรรมสิทธิ์ที่ดินในฐานะส่วนตัว ถ้าหากรับไว้จะต้องโอนให้กับวัด^{๕๕}

วันที่ ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๕๔๒ สมเด็จพระสังฆราช ทรงมีพระอักษรออกมา แต่แทนที่จะส่งไปให้ผู้เกี่ยวข้องเป็นการภายใน เหมือนอย่างฉบับก่อนๆ แต่คราวนี้กลับเปิดเผยให้สาธารณชนได้รับรู้ พระอักษรระบุชัดเจนว่า เจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย ต้องอาบัติปาราชิก เนื่องจากบิดเบือนพระธรรมวินัย และครอบครองที่ดินของผู้บริจาค^{๕๖} หนังสือพิมพ์มติชนวันรุ่งขึ้นพาดหัวข่าวหน้า ๑ ตัวโตว่า “ปาราชิก สังฆราชชี้ขาด” พร้อมทั้งคัดลอกพระอักษรลงในฉบับด้วย

วันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๒ กระทรวงศึกษาธิการโดยกรมการศาสนา ได้รายงานเกี่ยวกับกรณีวัดพระธรรมกายต่อที่ประชุมคณะรัฐมนตรี ซึ่งที่ประชุมคณะรัฐมนตรีลงมติรับทราบตามที่กระทรวงศึกษาธิการ (กรมการศาสนา) ได้รายงานและให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง รับไปดำเนินการในเรื่องที่เกี่ยวกับปัญหาวัดพระธรรมกายดังนี้

^{๕๓} มติชน ๓๐ มีนาคม ๒๕๔๒.

^{๕๔} มติชน ๑ เมษายน ๒๕๔๒, และ มติชน ๖ เมษายน ๒๕๔๒

^{๕๕} มติชน ๒๗ เมษายน ๒๕๔๒.

^{๕๖} มติชน ๓๐ เมษายน ๒๕๔๒.

๑. ให้สำนักงานตำรวจแห่งชาติถวายการอารักขาสมเด็จพระสังฆราช และรักษาความปลอดภัย พร้อมทั้งอำนวยความสะดวกในที่ประชุมมหาเถรสมาคม

๒. ให้กระทรวงศึกษาธิการ(กรมการศาสนา) ดำเนินทุกวิถีทางเพื่อสนองพระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช และรับสนองงานตามมติมหาเถรสมาคม

๓. ให้กระทรวงมหาดไทย (กรมที่ดิน) อำนาจความสะดวกแก่เจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย (พระราชภาวนาวิสุทธิ) ในกรณีการโอนที่ดินในชื่อเจ้าอาวาสให้แก่วัดพระธรรมกาย หากได้ความเห็นเป็นที่แน่ชัดว่าเป็นการรับโอนไว้แทนวัดพระธรรมกายตั้งแต่เดิม^{๕๗}

การประชุมมหาเถรสมาคม หลังมีพระอักษรของสมเด็จพระสังฆราชเผยแพร่สู่สาธารณชนเกิดขึ้นในวันที่ ๑๐ พฤษภาคม จัดขึ้นท่ามกลางผู้ชุมนุมกลุ่มต่างๆ นับพันคน โดยหวังว่าที่ประชุมจะได้มติที่เป็นไปตามพระอักษรของสมเด็จพระสังฆราช ที่ประชุมมีมติ ๒ รับทราบเรื่องคือ

๑) ตามที่อธิบดีกรมการศาสนา ร่วมกับเจ้าคณะภาค ๑ ดำเนินการเกี่ยวกับการโอนที่ดินทั้งหมดให้เป็นของวัดพระธรรมกาย ตามหนังสือแสดงเจตนามอบที่ดินของเจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย และให้เจ้าคณะภาค ๑ รายงานมหาเถรสมาคม โดยผ่านเจ้าคณะใหญ่หนกลางอีกครั้งหนึ่ง

๒) ส่วนกรณีอื่น ๆ ให้กรมการศาสนา ร่วมกับเจ้าคณะภาค ๑ ติดตาม เพื่อให้เกิดผลในทางปฏิบัติต่อไป

สำหรับพระอักษรที่สมเด็จพระสังฆราชประทานมาทั้งหมด “มหาเถรสมาคมมีมติสนองพระดำริมาโดยลำดับ ให้ชอบด้วยกฎหมาย พระธรรมวินัย และกฎหมายมหาเถรสมาคม” พร้อมทั้งได้มีมติเกี่ยวกับคำแนะนำการถือกรรมสิทธิ์และการถือครองที่ดินของวัด ส่วนการเอาผิดพระธัมมชโยนั้นจะต้องเป็นไปตามกฎหมายมหาเถรสมาคมว่าด้วยการลงนิคหกรรม^{๕๘}

วันที่ ๑๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๒ กรมการศาสนาได้นำเรื่องวัดพระธรรมกาย เข้าสู่ที่ประชุมมหาเถรสมาคมอีกครั้งหนึ่ง ในการประชุมครั้งนี้ เลขาธิการคณะรัฐมนตรี (นายวิษณุ เครืองาม) ได้เข้าร่วมฟังด้วยเพื่อเป็นสื่อกลางระหว่างมหาเถรสมาคมกับรัฐบาล ที่ประชุมมหาเถรสมาคม ได้พิจารณาดังนี้

๑. ให้ที่คณะอนุกรรมการคณะหนึ่ง ประกอบด้วย พระภิกษุ ๓ รูป ฆราวาส ๒ คน ทำหน้าที่ติดตามให้วัดพระธรรมกาย ปฏิบัติตามมติมหาเถรสมาคม คำแนะนำและคำสั่งของเจ้าคณะภาค

^{๕๗} มติชน ๕ พฤษภาคม ๒๕๕๒.

^{๕๘} มติชน ๑๑ พฤษภาคม ๒๕๕๒.

๒. มหาเถรสมาคมมีมติขอรับการอารักขาจากรัฐบาลเพื่อความสะดวกเรียบร้อย และความมั่นคงแห่งสถาบัน เช่น ออกสอบหาข่าว หาแหล่งต้นตอของเรื่อง^{๕๕}

การดำเนินการกฎหมายมหาเถรสมาคมว่าด้วยการลงนิคหกรรม ต่อพระธัมมชโยเริ่มต้นเมื่อ วันที่ ๒๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๒ นายมานพ พลไพรินทร์ ผู้เชี่ยวชาญกรมการศาสนา ในฐานะประธานอนุกรรมการพิจารณาต้นละเมิดพระวินัยได้รวบรวมข้อมูล อันได้มากจากการที่กรมการศาสนาได้ตั้งศูนย์รับเรื่องราวร้องทุกข์กรณีวัดพระธรรมกาย เป็นผู้กล่าวหาต่อพระสุเมธภรณ์ เจ้าคณะจังหวัดปทุมธานี ได้สอบสวนอธิกรณ์ ๒ ประเด็น คือ

๑. พระราชกานาวิสสุตย์ ปราชิกเนื่องมาจากกรณีเกี่ยวกับที่ดิน

๒. พระราชกานาวิสสุตย์ และพระกานาวิริยคุณ บิดเป็นหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาและล่วงละเมิดพระธรรมวินัยเป็นอาชญา กับทั้งประพฤตล่วงละเมิดจริยาพระสงฆ์^{๖๐}

วันที่ ๒๔ พฤษภาคม ที่ประชุมมหาเถรสมาคมไม่มีวาระการประชุมเรื่องวัดพระธรรมกาย เพราะเรื่องดังกล่าวอยู่ในกระบวนการตามกฎหมายนิคหกรรม และที่ประชุมมหาเถรสมาคมได้มีมติว่า เรื่องการแต่งตั้งคณะอนุกรรมการทำหน้าที่ติดตามให้วัดพระธรรมกายปฏิบัติตามมติมหาเถรสมาคม คำแนะนำ และคำสั่งของเจ้าคณะภาค ๑ นั้นเมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม นั้น ที่ประชุมเห็นว่าให้ชะลอออกไปก่อน จนกว่าการดำเนินการฟ้องร้องกล่าวโทษวัดพระธรรมกายจะถึงที่สุด^{๖๑}

วันที่ ๒๖ พฤษภาคม นายสมพร เทพสิทธา ประธานอุทธรณ์ฎีกาเป็นอัยการหนึ่งที่ยื่นฟ้องนิคหกรรมให้สิทธิธัมมชโยภิกขุ ต่อพระสุเมธภรณ์ เจ้าคณะจังหวัดปทุมธานีโดยระบุโทษว่าบิดเบือนพุทธธรรม อวดอุตริมนุสส-ธรรม และชักยอกทรัพย์^{๖๒}

วันที่ ๑ มิถุนายน ผู้แทนเจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย ได้มาแจ้งว่าตามที่วัดพระธรรมกายได้นัดหมายจะส่งแผนการโอนที่ดินให้กรมการศาสนาในวันที่ ๓๐ พฤษภาคม นั้น พระราชกานาวิสสุตย์ ยังคงเจตนาธรรมที่จะโอนที่ดินแก่วัดพระธรรมกายเหมือนเดิมทั้งหมด โดยได้มอบอำนาจให้พระปลัดสุธรรม สุทธิโม ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย เป็นผู้รับมอบอำนาจดำเนินการโอนที่ดิน และกรมการศาสนาเป็นผู้ประสานงานติดตามกำกับ ดูแล เร่งรัดโอนที่ดินให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี แต่โดยที่ขณะนี้ได้มีการยื่นฟ้องอธิกรณ์ตามกฎหมายนิคหกรรมแก่พระราชกานาวิสสุตย์ ดังนั้นขอให้การดำเนินการของศาลสงฆ์ยุติก่อน แล้วจะโอนที่ดินให้วัด

^{๕๕} มติชน ๒๐ พฤษภาคม ๒๕๔๒.

^{๖๐} มติชน ๒๒ พฤษภาคม ๒๕๔๒.

^{๖๑} มติชน ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๔๒.

^{๖๒} มติชน ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๔๒.

พระธรรมกายให้เสร็จสิ้นทันที^{๖๓} แต่นายพิภพ กาญจนะ อธิบดีกรมการศาสนา มีจดหมายถึงเจ้าอาวาสวัดพระธรรมกายลงวันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้โอนที่ดินจำนวน ๑,๗๔๗ ไร่ ๒ งาน ๘๗ ตารางวา ในเขตพื้นที่ ๑๕ จังหวัด คืนให้แก่วัดพระธรรมกาย โดยไม่จำเป็นต้องรอการพิจารณาของศาลสงฆ์ให้สิ้นสุดลง โดยให้โอนภายใน วันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๒^{๖๔}

วันที่ ๕ มิถุนายน ที่ประชุมมหาเถรสมาคม มีสมเด็จพระพุฒาจารย์ ทำหน้าที่เป็นประธาน ไม่ได้นำเรื่องวัดพระธรรมกายมาพิจารณา^{๖๕}

วันที่ ๑๐ มิถุนายน เจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย โอนที่ดิน ๑๒ แปลง รวม ๓๐๔ ไร่ ในพื้นที่จังหวัดชลบุรี จังหวัดจันทบุรี จังหวัดฉะเชิงเทรา ให้วัดพระธรรมกายจากที่ทั้งหมด ๑,๗๔๗ ไร่ ๒ งาน ๘๗ ตารางวา ทำให้นายอาคม เองฉ้วน รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ได้สั่งให้กรมการศาสนา แจ้งความดำเนินคดีกับเจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย ๓ ข้อหา คือ แจ้งความเท็จต่อเจ้าพนักงาน เป็นเจ้าพนักงานยกยอกทรัพย์ แลเป็นเจ้าพนักงานละเว้นการปฏิบัติหน้าที่^{๖๖}

วันที่ ๒๒ มิถุนายน ที่ประชุมมหาเถรสมาคม ไม่ได้นำเรื่องวัดพระธรรมกายเข้ามาพิจารณา ส่วนในกรณีที่กรมการศาสนาแจ้งความดำเนินคดีอาญากับเจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย ๓ ข้อหา นั้น นายพิภพ กาญจนะ กล่าวว่า ได้รายงานต่อเจ้าคณะภาค ๑ และ สมเด็จพระมหาธีราจารย์ เจ้าคณะใหญ่หนกลางแล้ว ส่วนจะพิจารณาอย่างไรก็ตามแต่ พระพรหมโมลี เจ้าคณะภาค ๑ จะเห็นสมควร^{๖๗}

วันที่ ๒ กรกฎาคม ที่ประชุม มหาเถรสมาคม ไม่ได้นำเรื่องวัดพระธรรมกายมาพิจารณา โดยอ้างว่า อยู่ในการพิจารณาของเจ้าคณะจังหวัดปทุมธานี^{๖๘} และวันที่ ๗ กรกฎาคม ก็เช่นกันมีการประชุมมหาเถรสมาคม แต่ก็ไม่มีวาระการประชุมเรื่องวัดพระธรรมกาย มีแต่วาระทั่วไป^{๖๙}

ความสับสนเกิดขึ้นอีกครั้งเมื่อพระธัมมชโยทำหนังสือมายังกรมศาสนาทัดทานไปยังเจ้าคณะจังหวัดปทุมธานีว่าตามกฎการลงนิคมกรรมแล้วฆราวาสกล่าวหาพระภิกษุไม่ได้ ทำให้ในวันที่ ๑๒ สิงหาคม เจ้า

^{๖๓} มติชน ๒ มิถุนายน ๒๕๔๒.

^{๖๔} มติชน ๕ มิถุนายน ๒๕๔๒.

^{๖๕} มติชน ๑๐ มิถุนายน ๒๕๔๒.

^{๖๖} มติชน ๑๑ มิถุนายน ๒๕๔๒.

^{๖๗} มติชน ๒๓ มิถุนายน ๒๕๔๒.

^{๖๘} มติชน ๓ กรกฎาคม ๒๕๔๒.

^{๖๙} มติชน ๘ กรกฎาคม ๒๕๔๒.

คณะจังหวัดปทุมธานียกคำฟ้องของนายมานพ พลไพรินทร์และนายสมพร เทพสิทธา และส่งมอบสำนวนให้เจ้าคณะภาค ๑ ผู้มีหน้าที่จัดการต่อไป^{๑๐}

ที่ประชุมมหาเถรสมาคมวันที่ ๑๖ สิงหาคม มีมติออกมาว่า ขรവാสสามารถฟ้องพระได้^{๑๑} และวันที่ ๒๓ สิงหาคม มีมติให้พระพรหมโมลี เจ้าคณะภาค ๑ ซึ่งแจ้งเป็นลายลักษณ์อักษรถึงพระมหาธีรราชย์ เจ้าคณะใหญ่หนกลาง เรื่องที่เจ้าคณะจังหวัดปทุมธานีมีคำสั่งยกคำฟ้องของนายสมพรและนายมานพ^{๑๒}

วันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๒ เจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย เข้ามอบตัวต่อพนักงานสอบสวน ในคดีข้อโกง และคดีเป็นเจ้าพนักงานปฏิบัติหน้าที่โดยมิชอบ ที่วัดชนะสงครามและได้รับการประกันตัวด้วยเงิน ๒ ล้านบาท^{๑๓}

วันที่ ๓๐ สิงหาคม ที่ประชุมมหาเถรสมาคม สั่งให้เลื่อนการรับรองมติวันที่ ๒๓ สิงหาคม ที่ให้พระพรหมโมลี เจ้าคณะภาค ๑ ซึ่งแจ้งเป็นลายลักษณ์อักษรเรื่องที่เจ้าคณะจังหวัดปทุมธานีมีคำสั่งยกคำฟ้องของนายมานพ พลไพรินทร์ และนายสมพร เทพสิทธา จนวันที่ ๖ กันยายน ที่ประชุมถึงได้มีการรับรองมติ^{๑๔}

ถึงแม้ว่าจะมีการรับรองมติวันที่ ๒๓ สิงหาคม แล้ว แต่ที่ประชุมมหาเถรสมาคม วันที่ ๒๐ กันยายน ก็ไม่ได้นำคำชี้แจงของพระพรหมโมลีเรื่องคำฟ้องของนายสมพร เทพสิทธา และ นายมานพ พลไพรินทร์ มาพิจารณา โดยหันมาพิจารณาประเด็นอื่นแทน ขณะที่สมเด็จพระมหาธีรราชย์ วัดชนะสงคราม เห็นว่าที่ประชุมมหาเถรสมาคม ควรรับพิจารณาแต่ประธานในที่ประชุม (สมเด็จพระพุทธาจารย์) เห็นว่า ควรให้คณะกรรมการกฤษฎีกาตีความในเรื่องขรวาสฟ้องพระได้หรือไม่ก่อน^{๑๕} เรื่องนี้ยืดเยื้อออกมาเป็นเดือนจนวันที่ ๑๕ ตุลาคม ที่ประชุมมหาเถรสมาคมจึงได้พิจารณาคำชี้แจงของพระพรหมโมลีอีกครั้ง และมีมติออกมาว่า การดำเนินการที่ผ่านมาของผู้พิจารณาชั้นต้น คือ พระพรหมโมลี และพระสุเมธาภรณ์ ยังไม่สอดคล้องตามขั้นตอนของกฏนิทกรรมจึงให้ผู้พิจารณาชั้นต้นไปดำเนินการเสียใหม่ตามกฎหมายมหาเถรสมาคมและมติมหาเถรสมาคมวันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๒ คือให้ขรวาสมีสัทธิจะฟ้องกล่าวโทษพระสงฆ์ได้ และสั่ง

^{๑๐} มติชน ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๒.

^{๑๑} มติชน ๑๓ สิงหาคม ๒๕๔๒.

^{๑๒} มติชน ๒๔ สิงหาคม ๒๕๔๒.

^{๑๓} มติชน ๒๖ สิงหาคม ๒๕๔๒.

^{๑๔} มติชน ๓๑ สิงหาคม ๒๕๔๒. และ มติชน ๗ กันยายน ๒๕๔๒.

^{๑๕} มติชน ๒๑ กันยายน ๒๕๔๒. และมติชน ๒๒ กันยายน ๒๕๔๒.

การให้ผู้เกี่ยวข้องดำเนินการทันที โดยให้เจ้าคณะจังหวัดปทุมธานี ทำหนังสือเรียกตัวธัมมชโยภิกขุ มารับฟังข้อกล่าวหา ในวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๔๒ และอาศัยบัญชีเงินฝากเจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย^{๖๖}

ที่ประชุมมหาเถรสมาคม วันที่ ๑ พฤศจิกายน สมเด็จพระพุทธาจารย์ วัดสระเกศ กล่าวเปิดทางให้เจ้าหน้าที่ตำรวจ เจ้าหน้าที่บ้านเมือง รวมทั้งผู้พิจารณาติดตามขั้นตอนการปกครองคณะสงฆ์ ให้ถือประโยชน์บ้านเมืองเป็นหลัก ใครถูกว่าไปตามถูกใครผิดว่าไปตามผิด โดยไม่ต้องเกรงใจพระผู้ใหญ่^{๖๗}

วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน นายเวียงฤทธิ์ เบ้าม่วงศ์ หัวหน้าฝ่ายสังฆการ เข้านมัสการพระพรหมโมลี และนำเอกสารสรุปสำนวนสั่งฟ้องกฏนิคกรรมของเจ้าคณะจังหวัดปทุมธานีไปถวาย แต่พระพรหมโมลีส่งกลับคืน โดยบอกว่าเอกสารที่ส่งมาไม่ครบโดยไม่บอกว่าที่ขาดไปคืออะไร^{๖๘}

วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พระครูปทุมกิจโกศล เจ้าคณะตำบลคลองหนึ่ง ส่งหนังสือร้องเรียนขอความเป็นธรรมจากการถูกสั่งพักตำแหน่งไปยังอธิบดีกรมการศาสนา โดยอ้างว่าตนได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างเต็มความสามารถ และขอให้ทำเรื่องเข้าบรรจุในวาระการประชุมมหาเถรสมาคม ในวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน^{๖๙} ซึ่งในวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ที่ประชุมมหาเถรสมาคมไม่ได้นำเรื่องวัดพระธรรมกาย บรรจุเป็นวาระการประชุม ต่อมาในบ่ายวันเดียวกัน สาวกวัดธรรมกายได้เดินทางมาชุมนุมประท้วงการออกคำสั่งปลดพระครูปทุมกิจโกศล เจ้าคณะตำบลคลองหนึ่งออกจากตำแหน่งที่วัดชนะสงคราม และในเวลาต่อมาได้มีเหตุระเบิดเกิดขึ้นที่วัดชนะสงครามในวันเดียวกัน^{๗๐}

วันที่ ๘ ธันวาคม นายไพบูลย์ เสี่ยงก้อง กล่าวหลังจากที่ประชุมมหาเถรสมาคม วันนี้ไม่มีการพิจารณาปัญหาเรื่องวัดพระธรรมกาย แต่ได้หารือนอกรอบกับสมเด็จพระมหาธีราจารย์ โดยได้รายงานให้ทราบถึงกรณีที่พระพรหมโมลี นัดประชุมกับพระสุเมธาภรณ์ เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม ว่า พระพรหมโมลี ได้ให้พระสุเมธาภรณ์ไปรวบรวมรายงาน และตรวจความถูกต้องของคำพิจารณา จากนั้นให้ส่งรายงานมาทางกรมศาสนา เพื่อเข้าที่ประชุมมหาเถรสมาคม และได้ขอให้เปลี่ยนคำว่า “บกพร่อง” ในคำพิจารณาของคณะผู้พิจารณาขึ้นต้นมาเป็นคำว่า “ไม่สอดคล้อง” แทน^{๗๑}

^{๖๖} มติชน ๒๐ ตุลาคม ๒๕๔๒.

^{๖๗} มติชน ๔ พฤศจิกายน ๒๕๔๒.

^{๖๘} มติชน ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๔๒.

^{๖๙} มติชน ๑๕ พฤศจิกายน ๒๕๔๒.

^{๗๐} มติชน ๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๔๒.

^{๗๑} มติชน ๘ ธันวาคม ๒๕๔๒.

วันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๒ พระปริยัติวิโรปการ รักษาการเจ้าคณะตำบลคลองหนึ่ง มีคำสั่งที่ ๑/๒๕๔๒ ลงวันที่ วันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้พระไชยบุญ ฐัมมชโย พักจากตำแหน่งเจ้าอาวาส กรณีถูกฟ้องเป็นจำเลยคดีอาญา^{๔๒}

กรณีอริกรรมของวัดพระธรรมกายเป็นสิ่งที่ พระพรหมคุณาภรณ์ เรียกว่า การทำพระธรรมวินัยให้วิปริต เนื่องจากคำสอนของวัดพระธรรมกายในเรื่อง “นิพพาน” ได้ขัดแย้งกับคำสอนของพระพุทธศาสนาในนิกายเถรวาท เรื่องความเป็นอนัตตาของพระนิพพาน โดยวัดพระธรรมกายมีความเชื่อว่า “นิพพาน” เป็นอัตตา (ในประเด็นนี้ไม่ใช่เรื่องที่จะนำมาถกเถียงในที่นี้) และผนวกกับพฤติกรรมแห่งการชักชวนให้ผู้คนทำบุญบริจาคทานในรูปแบบต่าง ๆ ของวัดพระธรรมกาย มีการอิงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ และมีลักษณะไปในทางที่ง่ายมากได้บุญมาก ยิ่งสืบทอดต่อมา ยังได้พบว่าเจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย มีทรัพย์สินสมบัติมากมายมหาศาล ตามข่าวที่ออกมาทำนครบครองที่ดินไว้ประมาณ ๑,๗๔๕ ไร่ และมีความคลุมเครือในเรื่องของที่มาแห่งที่ดินนั้นว่า อาจจะมีการเบียดบังที่ดินของวัดมาเป็นของตัวเอง และกรณีปัญหาของวัดพระธรรมกายเป็นปัญหาที่สังคมให้ความสนใจ เป็นอย่างสูง จึงมีการนำเสนอข่าวอย่างต่อเนื่องจากสื่อมวลชน รวมทั้งมีการเรียกร้องเคลื่อนไหวจากภาคประชาชนอย่างต่อเนื่องด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงมีการนำเรื่องเข้าไปพิจารณาในมหาเถรสมาคม แต่ปรากฏว่าการพิจารณาของมหาเถรสมาคมมีปัญหาโดยตลอด ทั้งในแง่ของวิธีการและการดำเนินการตามขั้นตอน ปัญหาต่าง ๆ ที่เป็นช่องโหว่ในกระบวนการตัดสินความผิดตามกฎหมายและระเบียบของมหาเถรสมาคม ได้ปรากฏตัวออกมาแทบจะทุกแง่มุม ในการพิจารณาอริกรรมของวัดพระธรรมกาย ทั้งนี้รวมไปถึงปัญหาของพระพุทธศาสนาไทยด้วย

กล่าวเฉพาะการออกพระอักษรของสมเด็จพระสังฆราช ที่มีการออกมาตั้งแต่ฉบับที่ ๑ ซึ่งถึงความผิดในกรณีการถือครองที่ดินของเจ้าอาวาสวัดพระธรรมกายว่าเข้าข่ายอาบัติปาราชิก และได้เสนอพระอักษรมานี้ให้กับที่ประชุมมหาเถรสมาคม เมื่อมหาเถรสมาคมได้รับ และมอบหมายให้กับพระพรหมโมลีในฐานะเจ้าคณะภาค ๑ ไปดูแล ก็ไม่มีความชัดเจนในประเด็นที่สมเด็จพระสังฆราชทรงมีพระอักษรรออกมา เมื่อเป็นเช่นนี้ควรมีพระอักษรรออกมาอีกเป็นฉบับที่ ๒ เป็นมีเนื้อความเกี่ยวกับการสอนที่บิดเบือนพระไตรปิฎก ทำให้พระสงฆ์ที่เชื่อในคำสอนนั้นแตกแยก กลายเป็นสองพวก เป็นการทำลายพระศาสนาทำสงฆ์ให้แตกแยก และยังมีการเสนอแนะให้ทำการคืนทรัพย์สินที่ได้รับคืนให้แก่วัดทันที แต่ก็ยังเป็นเช่นเดิมคือไม่มีปฏิกิริยาใด ๆ ออกมาจากมหาเถรสมาคม และกระทำเหมือนเดิมคือ มอบพระอักษรมานี้ให้กับเจ้าคณะภาค ๑ ที่เป็นผู้ดูแล

^{๔๒} มติชน ๑๐ ธันวาคม ๒๕๔๒.

จัดการในเรื่องนี้ และให้เจ้าคณะภาค ๑ รายงานเจ้าคณะหนกลางทราบ ต่อมาได้มีพระอักษรออกมาอีกฉบับเพิ่มเติมจากฉบับก่อนมีเนื้อความบางตอนว่า

ไม่ได้คิดให้มีโทษ เพราะคิดในแง่ยกประโยชน์ให้ ว่าในขั้นต้นอาจมิใช่มีเจตนาถือเอาสมบัติของวัดเป็นของตนจริงๆ แต่เมื่อถึงอย่างไร ก็ไม่ยอมมอบคืนสมบัติทั้งหมดที่เกิดขึ้นในขณะที่เป็นพระให้แก่วัด ก็แสดงชัดแจ้งแล้ว ว่าต้องอาบัติปาราชิก ต้องพ้นจากความเป็นสมณะโดยอัตโนมัติ ต้องถูกจัดการอย่างเด็ดขาด เช่นเดียวกับผู้ที่ไม่ใช่พระปลอมเป็นพระ ด้วยการนำผ้ากาสาวพัสตร์ไปครอง ทำความเศร้าหมองเสื่อมเสีย ให้เกิดแก่สงฆ์ในพระพุทธศาสนา^{๔๓}

เมื่อพระอักษรฉบับนี้ออกมา ฝ่ายที่ถูกกล่าวหา ก็มีการโจมตีว่าเป็นพระอักษรปลอม และทางฝ่ายมหาเถรสมาคมไม่มีการดำเนินการแต่อย่างใด จนกระทั่งสมเด็จพระสังฆราช ได้มีพระอักษรฉบับที่ ๔ ออกมาอีกว่า “ในกรณีเกี่ยวข้องกับวัดพระธรรมกาย เราได้ทำหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราชสมบูรณ์ตามอำนาจแล้ว จึงไม่มีอะไรจะพูดอีกในขณะนี้ ขออนุโมทนาทุกท่านที่สนใจห่วงใยในพระพุทธศาสนา แสดงความเป็นคนดี ด้วยมีกตัญญูกตเวทิตาธรรม”^{๔๔}

และท้ายที่สุดสมเด็จพระสังฆราชได้ทรงมีพระอักษร แจ่งไปยังที่ประชุมมหาเถรสมาคม ในวันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๒ ว่า

...ได้แจ้งให้เป็นที่เข้าใจชัดเจนทั่วกันแล้ว ก่อนหน้านี้ ว่าในตำแหน่งผู้เป็นสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ได้ทำหน้าที่เกี่ยวกับเรื่องอดีตเจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย เพื่อเทิดทูนรักษาพระพุทธศาสนาให้พ้นถูกทำลาย สมบูรณ์ที่สุดแล้วตามอำนาจ ท่านกรรมการมหาเถรสมาคมทั้งหลายจะทำอะไรต่อไปตามความต้องการ จะไม่มานั่งรับรู้ฟังในที่ประชุมนี้...^{๔๕}

พระอักษรดังกล่าวได้แสดงถึงความอดทนอย่างถึงที่สุดต่อการจัดการปัญหาของวัดพระธรรมกาย ของสมเด็จพระสังฆราช และเป็นการแสดงความอดอัดพระทัยต่อท่าทีและการดำเนินการของฝ่ายมหาเถรสมาคม แม้พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งประมุขสูงสุด และมีอำนาจในการตราพระบัญชาเพื่อบังคับใช้ในการปกครองคณะสงฆ์

แต่ในกรณีนี้ดูเหมือนว่าการตัดสินใจของมหาเถรสมาคม ไม่ได้เป็นไปในทางเดียวกับพระองค์ และเนื่องจากในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ ได้ให้สถานะของกฎมหาเถรสมาคมไว้เป็นที่สุดเหนือกว่าพระบัญชาของสมเด็จพระสังฆราช ดังนั้น พระองค์จึงทำได้เท่าที่มีพระอักษรออกมา ที่จริงนับเป็น

^{๔๓}“พระอักษรสมเด็จพระสังฆราช เมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๕๔๒,” มติชน ๓๐ เมษายน ๒๕๔๒.

^{๔๔}สมเกียรติ มีธรรม, “เพื่อความเข้าใจในวัดพระธรรมกาย,” ใน วารสารเสถียรธรรม ๑๐ : ๔๓ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๔๓): ๒๕.

^{๔๕}พระอักษรสมเด็จพระสังฆราช ลงวันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๒, อ้างถึงใน สมเกียรติ มีธรรม, “เพื่อความเข้าใจในวัดพระธรรมกาย,” : ๒๕. (๒๓-๓๒)

เรื่องแปลกสำหรับประวัติศาสตร์ของการปกครองคณะสงฆ์ ที่สมเด็จพระสังฆราชมีพระวินิจฉัยออกมาแล้ว แต่ไม่มีผู้ได้รับฟัง

สำหรับกรณีธรรมกายแล้ว การต่อสู้กับข้อกล่าวหาต่าง ๆ ของผู้ถูกกล่าวหา หลายครั้งเป็นเรื่องของการดื้อแพ่งไม่ปฏิบัติตาม และการดื้อแพ่งดังกล่าว ได้รับการสนับสนุนและส่งเสริมจากพระเถระที่อยู่ในมหาเถรสมาคมด้วย ดังที่ปรากฏอยู่ในลำดับเหตุการณ์ข้างต้น

แม้ตามกฎหมายมหาเถรสมาคมจะมีอำนาจ ในการลงมติให้พระภิกษุสงฆ์ที่เห็นว่ากระทำการละเมิดวินัย เป็นอาจिन ให้ทำการสละสมณเพศได้ภายในเจ็ดวัน

การร้องเรียนในกรณีของวัดพระธรรมกาย ไม่ว่าจะเป็นจากคณะทำงานในฝ่ายรัฐ หรือจากข้อมูลของสภาผู้แทนราษฎร หรือแม้แต่การถูกดำเนินคดีจากเจ้าหน้าที่ตำรวจ ข้อกล่าวหาต่าง ๆ เหล่านี้ไม่ได้ทำให้ มหาเถรสมาคมในฐานะองค์กรสูงสุดในการปกครองคณะสงฆ์ไทย ได้ตระหนักถึงสิ่งที่ควรตัดสินใจ โดยเฉพาะเพื่อเป็นการปกป้องพระธรรมวินัยของพระพุทธองค์ไว้ไม่ให้มัวหมอง แต่การดำเนินการของมหาเถรสมาคม เป็นไปอย่างเชื่องช้าไม่ชัดเจน และยึดมั่นในกฎระเบียบบางอย่างจนเคร่งครัดอย่างไม่ควรเป็น รวมไปถึงการเอื้อประโยชน์ให้กับผู้ที่ถูกกล่าวหาอย่างมากในการพิสูจน์ความบริสุทธิ์ ต่างกับกรณีต่าง ๆ ในอดีตที่เคยเป็นมา ๆ ไม่ว่าจะเป็นในสมัยของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ วโรส หรือในสมัยแห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ ก็ตามที

กรณีนี้จึงเป็นเครื่องสะท้อนอย่างดี ถึงความล้มเหลวในรูปแบบการปกครองที่อาศัย มหาเถรสมาคมเป็น องค์กรการปกครองสูงสุด อาจกล่าวได้ว่า ระบบการใช้เส้นสายหรือจะเรียกว่าระบบอุปถัมภ์ภายในมหาเถรสมาคมได้ช่วยปกป้อง ให้กระบวนการตรวจดำเนินไปอย่างล่าช้า

การดำเนินการอย่างยึดมั่นในกฎระเบียบอย่างเคร่งครัดของพระสังฆาธิการในระดับท้องถิ่นจนถึงเจ้าคณะภาค ได้สะท้อนลักษณะการทำงานตามระบบราชการ ออกมาให้เห็นได้อย่างชัดเจน เมื่อถึงเวลาที่ต้องตัดสินใจอย่างรวดเร็ว ทำการตรวจสอบอย่างโปร่งใส ทั้งนี้ในอีกด้านหนึ่ง ก็เป็นประโยชน์ต่อผู้ที่ได้รับการกล่าวหาเอง ในการที่จะพินิจทบทวนหากไม่ได้กระทำความผิด กลับพยายามทำงานกันอย่างเชื่องช้าและยึดระเบียบโดยไม่ได้นิ่งเฉยถึงเป้าหมายในการปกป้องและคุ้มครองพระพุทธศาสนามากกว่าคณะบุคคลใด

ระบบการตรวจสอบที่มอบหมายให้พระที่ผู้ปกครองใกล้ชิด เป็นผู้ตรวจสอบตามลำดับ ก็ไม่ได้เป็น หลักประกันสำหรับความยุติธรรม เนื่องจากหลายกรณีมีแนวโน้มที่จะเป็นการพิจารณาเพื่อปกป้องกัน มากกว่า แม้แต่มหาเถรสมาคมก็พยายามที่จะลอยตัวให้พ้นปัญหาด้วยการ อ้างว่าต้องมีการพิจารณาไป ตามลำดับขั้น เมื่อถึงเวลาที่จะแทรกแซงก็ไม่แทรกแซง ปัญหานี้เป็นอีกตัวอย่างที่ทำให้เห็นจุดอ่อนของ มหาเถรสมาคม ในการจัดการกับผู้กล่าวหาที่ทรงอิทธิพล

-๒-

มหาเถรสมาคมเป็นองค์กรที่กำเนิดมาโดยมีเงื่อนไขเฉพาะในแต่ละสมัย ในสมัยที่องค์กรการปกครองสูงสุดนี้ถือกำเนิดขึ้นมา เป็นสมัยของสมบูรณาญาสิทธิราชย์และยังเป็นยุคของการปฏิรูปประเทศ การเคลื่อนไหวดำเนินการใด ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการพระศาสนา ล้วนแต่มีความเกี่ยวพันกับการแนวคิดเรื่องรัฐชาติ และความคิดความต้องการของรัฐเป็นหลัก พระมหากษัตริย์ยังคงเป็นผู้ที่บิณฑบาตและอำนาจในการบริหาร คณะสงฆ์อย่างเต็มตัว คณะสงฆ์ไม่มีอำนาจในการบริหารแต่อย่างใด แม้พระเถระที่มีบิณฑบาตอย่างสูงสุด ดังเช่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ทรงเป็นผู้ที่มีความผูกพันกับรัฐและสถาบัน กษัตริย์เป็นอย่างสูง รวมทั้งทรงมีความรู้แบบสมัยใหม่ และมีประสบการณ์ในการบริหารแบบองค์กร สมัยใหม่ อย่างที่พระสงฆ์องค์อื่นยากจะมี เนื่องจากการที่พระองค์ทรงเป็นพระราชวงศ์ที่ใกล้ชิด กับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเคยได้มีบิณฑบาตในการบริหารงานราชการมาก่อน แนวคิดในการดำเนินงานพระศาสนาของพระองค์ก็มาจากอิทธิพลของการสร้างรัฐและราชสำนักเป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นการจัดการศึกษาภายในคณะสงฆ์ หรือการกำหนดแบบแผนการปฏิบัติในคณะสงฆ์ก็ตามที่

แต่อย่างไรก็ตาม แม้ว่าพระองค์ทรงมีอาจและอิทธิพลอย่างมากในการจัดการเกี่ยวกับการพระศาสนาและ คณะสงฆ์ แต่พระองค์ก็ได้ทรงละเลยที่จะคิดถึงเรื่องในอนาคต พระองค์ได้พยายามสร้างให้คณะสงฆ์มี บิณฑบาตในการบริหารเองด้วย ทรงพยายามเรียกประชุมมหาเถรสมาคมอยู่เป็นครั้งคราว เพื่อให้พระเถระ ทั้งหลายได้มีแบบอย่างในการบริหารจัดการ

หลังสมัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา วชิรญาณวโรรส ผู้ที่สืบอำนาจต่อมา ในการบริหาร คณะสงฆ์ก็เป็นพระเถระในคณะธรรมยุติกนิกาย ที่มีบิณฑบาตเป็นอย่างสูงในการปกครองคณะสงฆ์ไทยมาแต่ เริ่มแรก การเรียกประชุมมหาเถรสมาคมเพื่อการบริหารงานคณะสงฆ์ก็มีอยู่ประปรายเช่นเดิม อำนาจที่ แท้จริงอยู่ในมือของสมเด็จพระสังฆราช สกลสังฆปริณายกมากกว่า

เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน ด้วยการยึดอำนาจและล้มล้างระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยคณะราษฎร พ.ศ. ๒๔๗๕ กระแสการเรียกร้องความเท่าเทียมกันได้กระจายไปทั่วทุกแห่ง ไม่เว้นแม้ใน วงการคณะสงฆ์ รวมทั้งรัฐบาลเองก็มีความต้องการปรับปรุงกิจการคณะสงฆ์ ให้สอดคล้องกับกิจการของ บ้านเมืองด้วย ในที่สุดด้วยการเริ่มต้นเรียกร้องของคณะปฏิสังขรณ์ฯ รัฐบาลได้ออกร่างพระราชบัญญัติคณะ สงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ มีผลให้เกิดการยุบมหาเถรสมาคม และจัดรูปแบบการปกครองที่เน้นการมีส่วนร่วม และมี

การตรวจสอบคานอำนาจ ในการบริหารคณะสงฆ์ได้มากขึ้น เกิดสังฆมนตรี สังฆสภา และ คณะวินัยธร เพื่อใช้อำนาจในด้านต่าง ๆ

อำนาจการบริหารของสมเด็จพระสังฆราช ตามกฎหมายนี้ถูกลดลง มีลักษณะคล้ายกับสถาบันกษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญของระบอบประชาธิปไตย แต่อย่างไรก็ตาม การบริหารตามโครงสร้างใหม่นี้ ก็ไม่ได้กระจายอำนาจออกมาจากผู้ที่เคยมีอำนาจอยู่ก่อนอย่างแท้จริง กลุ่มที่มีอำนาจในการบริหารคณะสงฆ์ยังคงเป็นธรรมยุติกายมาโดยตลอด และการบริหารงานในลักษณะของสังฆสภานี้ ถูกโจมตีว่าทำให้พระผู้น้อยวิพากษ์วิจารณ์พระผู้ใหญ่ได้ ขัดกับหลักการปกครองในพระพุทธศาสนา ท้ายที่สุดเมื่อเกิดปัญหาการแก่งแย่งอำนาจกัน ในระหว่างพระภิกษุทั้ง ๒ นิกายและเกิดการทำรัฐประหารยึดอำนาจของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำให้ระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยได้หยุดชะงักลง และคณะสงฆ์ที่ต้องการอำนาจได้อาศัย จอมพลสฤษดิ์ เป็นเครื่องมือในการจัดฝ่ายตรงข้าม อย่างชนิดที่ไม่ต้องอาศัยกฎเกณฑ์แต่อย่างใด ท้ายที่สุดแม้การปกครองคณะสงฆ์อย่างเป็นทางการจะไม่อาจรักษาไว้ได้ จนเกิดเป็นพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ ขึ้นมา

มหาเถรสมาคมได้กลับมาอีกครั้งหนึ่ง ในโครงสร้างของพระราชบัญญัติฉบับนี้ แม้สมเด็จพระสังฆราชจะมีอำนาจในการบังคับบัญชา และทรงเป็นประมุขสูงสุดของคณะสงฆ์ก็ตาม แต่บทบาทและอำนาจของมหาเถรสมาคมกลับดูจะมีมากกว่าในหลายกรณีด้วยซ้ำไป

กรณีที่มีการจัดการกับปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อความเชื่อถือศรัทธาของประชาชนในพระพุทธศาสนา จะเห็นได้ว่ามหาเถรสมาคมมีบทบาทสำคัญมากกว่า และแทนที่อำนาจของมหาเถรสมาคมจะเป็นประโยชน์ในการจัดการปัญหา กลับทำให้ปัญหาต่าง ๆ ลุกลามและเรื้อรัง ถ้ากรณีใดผู้ที่เกี่ยวข้องยังมีอิทธิพลมาก และมีความสัมพันธ์กับพระเถระในมหาเถรสมาคมเป็นอย่างดี ปัญหานั้นยังจะทำให้ยุ่งยากในการจัดการเพิ่มขึ้นไปอีก บทบาทของสมเด็จพระสังฆราชในช่วงหลัง ๒๐ กว่าปีให้หลังมานี้ ถือได้ว่าน้อยลงมากเมื่อเทียบกับยุคก่อนหน้านั้น

ปัญหาของการปกครองคณะสงฆ์ไม่ใช่ที่เกิดขึ้นลอย ๆ โดยไม่สัมพันธ์กับอะไรเลย ปัญหาของการปกครองคณะสงฆ์เป็นสิ่งที่แยกไม่ออกมาจากปัญหาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับสังคม และปัญหาของสังคมที่มีความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและซับซ้อน รวมไปถึงอิทธิพลของทุนและบริโภคนิยมที่กำหนดพฤติกรรมทางศาสนาของคนไทย การพัฒนาความรู้หรือการศึกษาในคณะสงฆ์เอง มีปัญหามานานแล้ว ๑๐๐ กว่าปีที่ผ่านมาคณะสงฆ์ไทยยังศึกษาด้วยตำราเล่มเดิม แม้จะมีมหาวิทยาลัยสงฆ์ถึง ๒ แห่ง แต่ทั้งหมดก็เป็นการเดินตามโลก หาใช่เป็นการเรียนรู้ให้มีความเท่าทันปัญหาใหม่ ๆ ในโลกตามที่กล่าวมา

ความใกล้ชิดกับรัฐก็เป็นปัญหาอีกด้านหนึ่งของคณะสงฆ์ไทย คณะสงฆ์ไทยมีความใกล้ชิดกับรัฐมาโดยตลอด นับตั้งแต่เกิดองค์กรปกครองคณะสงฆ์มา แต่ในครั้งแรกที่รัฐเข้ามาจัดการปกครองคณะสงฆ์นั้นเป็นไปเพื่อประโยชน์ของรัฐเองมากกว่าประโยชน์ของคณะสงฆ์ เมื่อเวลาผ่านไปประโยชน์อันรัฐจะพึงได้จากคณะสงฆ์ก็เปลี่ยนไปตามกาลเวลา เมื่อไหร่ที่รัฐเห็นว่าพระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์จะมีประโยชน์กับตนเอง ดังมีผู้กล่าวว่า เพราะรัฐสมัยใหม่ไม่ใช่ตัวบุคคลที่จะมาคำนึงถึงคุณธรรมใด ๆ หากแต่เป็นกลไกที่ไร้ตัวบุคคลอยู่ในนั้น และทำงานไปตามระบบที่ถูกต้องไว้ ความใกล้ชิดกับรัฐขององค์กรปกครองคณะสงฆ์ไทยเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ระบบราชการในคณะสงฆ์เติบโตอย่างแข็งแกร่ง และระบบราชการนี้ไม่ตอบสนองต่อปัญหา การเรียกร้อง และความต้องการของสาธุชนสักเท่าใดเลย นอกจากมีหน้าที่ในการรักษาสถานะที่ป็นอยู่ขององค์กรเท่านั้น และการเข้ามาผู้พันตัวเองกับรัฐของคณะสงฆ์ไทยได้ทำให้คณะสงฆ์ไทยมีแนวโน้มในการมองปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับคณะสงฆ์ไทยด้วยแว่นของความมั่นคงแห่งรัฐและชาติไทย (แบบเดียวกับนิยามของราชการไทย) โดยในหลายครั้งละเลยหลักการของพระพุทธศาสนาไป

จากปัญหาที่เกิดขึ้นมาเป็นแนวโน้มให้เห็นได้ว่า น่าจะถึงเวลาในการปรับตัวของคณะสงฆ์ไทยและพระพุทธศาสนาไทยแล้ว ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของการปกครอง การศึกษา หรือ การมีส่วนร่วมในการดูแลพระพุทธศาสนาของประชาชน ในกรอบที่ไปพ้นจากมิติชาตินิยม ทุนนิยม และ บริโภคนิยม เพื่อให้พระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ของไทยเป็นพาหะ นำคนในสังคมไปสู่อิสรภาพได้อย่างแท้จริง ตามหลักการของพระพุทธองค์ ๑

บรรณานุกรม

วิทยานิพนธ์

- ปิยนถ วรศิริ, การเมืองเรื่องศาสนา : บทบาทและการดำเนินการของมหาเถรสมาคมต่อกรณีสันติ สารนิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต รัฐศาสตร์มหาบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๓.
- วรชัย กลิ่งโพธิ์, พระมหา, การปกครองคณะสงฆ์ไทยตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๕๔๔. วิทยานิพนธ์
ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- ศรีสุพร ช่วงสกุล, ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์: ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย (พ.ศ. ๒๓๖๔ – ๒๕๖๔). วิทยานิพนธ์
ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

โสภา ชานะมูล, คุรุศาสตร์วิจัย “คนบุญ” แห่งล้านนา. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๓.

หนังสือ

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์. อำนาจและคอร์รัปชัน : ถอดรหัสวัฒนธรรมราชการสาธารณสุข. กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๔๖.

กองสารนิเทศ, “อนุทินกรณีกรรมกาย,” วารสารเสขิยธรรม ๑๐:๔๓ ๒๕๔๓ (มกราคม-มีนาคม), ๓๓-๔๑.

คณินันต์ จันทบุตร. การเคลื่อนไหวของยูวสงฆ์รุ่นแรก พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๘๔. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, พ.ศ. ๒๕๒๘.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ และ วจิญาณวโรต สเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน และ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายกลั้ว อิศรเสนา ณ อยุธยา ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม., ก.ป.ร. ๑ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ ๒๒ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๔๐) กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๔๐.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ และ พระเสด็จสุเรนทราธิบดี เจ้าพระยา. พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ร.ศ. ๑๑๓-๑๑๘. (พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี ท.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๔). พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๐๔.

โชติ ทองประยูร, กฎหมายคณะสงฆ์. พิมพ์ครั้งที่ ๒ ม.ป.ท.: กรมศาสนา ๒๕๐๖.

เดช บุญนาค. การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๕๘, แปลโดย ภรณ์ กาญจนนัยนิจิต และ พรรณี ฉัตรพลรักษ์, อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๒.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๘ พ.ศ. ๒๔๖๓. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๖๓.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๑ พ.ศ. ๒๔๕๖. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๕๖.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๒ พ.ศ. ๒๔๕๗. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๕๘.

ธรรมปิฎก, พระ (ป.อ. ปยุตโต). นิติศาสตร์แนวพุทธ, กรุงเทพฯ : สถาบันกฎหมายอาญา, ๒๕๓๕.

บัทสัน เบนจามิน เอ. อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม กาญจนี ละอองศรี ชุพาชุมจันทร์ บรรณาธิการแปล. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑.

ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑. (ในงานฉลองครบ ๘๔ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์).

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ ๑-๒) พ.ศ. ๒๕๐๕-๒๕๓๕. กรุงเทพฯ : ศูนย์ไพศาล, มปป.

ไพฑูริย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ. ๒๔๓๖ - ๒๔๕๓. กรุงเทพฯ : กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๑๓.

ไพศาล วิสาโล, พระ, พุทธศาสนาไทยในอนาคตแนวโน้มและทางออกจากวิกฤต (กรุงเทพฯ : มูลนิธิศตวรรษ - ศฤงคาร, ๒๕๔๖).

มณฑลเทศาภิบาลเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประมวลพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค

ปกิณกะ (อัสวพาหุ). พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๓

เมธีธรรมาภรณ์, พระ(ประยูร ธมมจิตโต), ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ไทย. (พิมพ์เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเรือง มีฤกษ์ ๕ มิถุนายน ๒๕๓๓) กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๓.

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๖, ร.ศ. ๑๑๘. (พ.ศ. ๒๔๔๒).

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๗, ร.ศ. ๑๑๙. (พ.ศ. ๒๔๔๓).

ราชวรณีย์, พระ (ประยุทธ์ ปยุตโต), สถาบันสงฆ์กับสังคมไทย, กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๒๗.

เรื่องวิทย์ เกษสุวรรณ, กำเนิดระบบราชการและการปฏิรูปในยุคคลาสสิก, กรุงเทพฯ: ซีเอ็ดเคชั่น, ๒๕๔๖.

ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ เล่ม ๑. พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๕.

วชิรญาณวโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. ธรรมคดี. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.

วชิรญาณวโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. พระนิพนธ์ต่างเรื่อง. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.

วชิรญาณวโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. พระมหาสมณศาสน เล่ม ๑ พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.

วชิรญาณวโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔

ส. วัฒนเศรษฐ. วาทพระมงกุฎฯ. พระนคร: กรุงเทพฯการพิมพ์, ๒๕๐๖.

ส. ศิวรักษ์. คั่นช่องส่องพระ. พระนคร: ลายสือไทย ๒๕๒๒.

สมเกียรติ มีธรรม, “เพื่อความเข้าใจในวัดพระธรรมกาย,” ใน วารสารเสถียรธรรม ๑๐: ๔๓ ๒๕๔๓ (มกราคม-มีนาคม): ๒๓-๓๒

สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยวัฒน์ สถาอานันท์, บรรณาธิการ. อยู่เมืองไทย: รวมบทความทางสังคม การเมือง เพื่อเป็นเกียรติแก่ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ในโอกาสอายุครบ ๖๐ ปี. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๓๐.

สมพร พรหมพิตร. อาญาวัด อาญาบ้าน. กรุงเทพฯ: นิติธรรม, ๒๕๓๒.

สุราชัย ชัยประเสริฐ, แผนเชิงชาติไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สมพันธ์, ๒๕๓๔.

สุนทรี่ อาสะไวย์ และอจณราพร กุมทิตสมย์, ประวัติศาสตร์สังคมไทย พ.ศ. ๒๔๓๕ – ๒๔๗๕ พิจารณาจากการจัดระเบียบการบริหารประเทศให้ทันสมัยและอิทธิพลของตะวันตกที่มีต่อสังคมไทย. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา, ๒๕๒๓.

แสวง อุดมศรี. การปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ม.ป.ป.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ – พ.ศ. ๒๔๗๕. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

หนังสือพิมพ์

กรุงเทพธุรกิจ, ๒๕๓๘.

มติชน พฤษภาคม ๒๕๒๔

มติชน กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕.

มติชน มีนาคม ๒๕๒๕.

มติชน ๑๒ ตุลาคม ๒๕๒๘.

สยามรัฐ ๓๐ ตุลาคม ๒๕๒๘.

มติชน ๑๖ พฤษภาคม ๒๕๓๑.

มติชน ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๓๑.

มติชน ๒๔ พฤษภาคม ๒๕๓๒.

มติชน ๕ มิถุนายน ๒๕๓๒.

มติชนสุดสัปดาห์ (๑ ธันวาคม ๒๕๔๑).

มติชน ๑๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๒.

มติชน มีนาคม ๒๕๔๒.

มติชน ๑ เมษายน ๒๕๔๒.

มติชน พฤษภาคม ๒๕๔๒.

มติชน มิถุนายน ๒๕๔๒.

มติชน กรกฎาคม ๒๕๔๒.

มติชน สิงหาคม ๒๕๔๒.

มติชน กันยายน ๒๕๔๒.

มติชน ๒๐ ตุลาคม ๒๕๔๒.

มติชน พฤศจิกายน ๒๕๔๒.

มติชน ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒.

สัมภาษณ์

ไพศาล วิสาโล, พระ. เจ้าอาวาสวัดป่าสุคะโต. สัมภาษณ์, วันที่ ๘ กรกฎาคม ๒๕๔๕.

เจิม สุวโจ, พระมหา. ผู้อำนวยการศูนย์สารสนเทศ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย. สัมภาษณ์, วันที่ ๗ กรกฎาคม

พ.ศ. ๒๕๔๕.

บรรจบ บรรณรุจิ, ผู้ช่วยศาสตราจารย์. อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย.

สัมภาษณ์, วันที่ ๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๕.